

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

AHMED B. ALİ B. MES'ÛD VE *MERÂHU'L-ERVÂH* ADLI ESERİ

Hüseyin Zamur

Diyarbakır 2014

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

AHMED B. ALİ B. MES'ÛD VE *MERÂHU'L-ERVÂH* ADLI ESERİ

Hüseyin Zamur

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Öncü

Diyarbakır 2014

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Ahmed b. Ali b. Mes‘ûd ve *Merâhu’l-ervâh* Adlı Eseri” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../.....

Hüseyin Zamur

KABUL VE ONAY

Hüseyin Zamur tarafından hazırlanan “Ahmed b. Ali b. Mes‘ûd ve Merâh’u’l-Ervâh Adlı Eseri” adındaki çalışma, 18.07.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

Enstitü Müdürü

..../..../20..

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerîm'in Arapça olması Müslümanların bu dile büyük ihtimam göstermelerine vesile olmuştur. Çünkü Kur'an'ın muhataplarından ne istediğini veya onlara ne tür bir bilgiyi aktarmak istediğini anlamak ancak bu dili bilmekle mümkündür. Arapçayı sağlam bir şekilde öğrenmek için ise bu dilin temel prensiplerinin bilinmesi gerekmektedir. İslam alimleri bu konuda büyük gayret sarf etmişler, her alim faydalı olacağına inandığı tarzda kitap yazmıştır. Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un sarf ilmini öğretmek amacıyla yazdığı *Merâhu'l-ervâh* adlı eseri bu gayretin bir sonucudur.

Bu çalışmanın amacı, asırlar boyunca İslam âleminde sarf ilmi açısından büyük öneme sahip olmuş, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve ezberlenmiş olan Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un *Merâhu'l-ervâh* adlı eserini değişik yönleri ile ele almaktır. Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın başında bir önsöz ve içindekiler kısmı yer almakta, ardından çalışmada kullanılmış kısaltmalar bulunmaktadır. Giriş ve iki bölümden sonra ise sonuç kısmı ve bibliyografya yer almaktadır.

Çalışmamızın giriş kısmında sarf ilmi hakkında genel bilgi verilmiştir. Birinci bölümde müellifin hayatı ve kişiliği hakkında elde edilen bilgilere yer verilmiş, ardından eserinin genel olarak değerlendirilmesi yapılmıştır. İkinci bölümde ise eserin içeriği konu edinilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında eserle ilgili yapılan araştırmalar neticesinde elde edilen sonuçlara yer verilmiştir. Kaynakça kısmında çalışma süresince istifade edilen kaynaklar, müellifleri, varsa baskıları, baskı yerleri ve tarihleri belirtilmek suretiyle zikredilmiştir.

Bu çalışmayı hazırlarken görüş ve düşüncelerinden istifade ettiğim kıymetli hocam ve tez danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Mustafa NC Bey'e, tavsiye ve görüşleriyle yardımcı olan Doç. Dr. Yahya SUZAN, Doç. Dr. M. Cevat ERĐİN ve Arş. Gör. Nafi ARSLAN Bey'lere, manevî fikir ve desteğiyle tezimin zenginleşmesine katkıda bulunan muhterem hocam Prof. Dr. Hulusi KILIÇ'a ve Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki'ndeki değerli hocalarıma en içten teşekkürlerimi sunarım.

Hüseyin ZAMUR

Diyarbakır 2014

ÖZET

Çalışmamızda Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un sarf alanında yazmış olduğu *Merâhu'l-ervâh* adlı eser incelenmiştir. Birçok âlim tarafından üzerine şerh ve haşiye yazılmaya mazhar olmuş, nazm haline getirilmiş olan *Merâhu'l-ervâh*'ın kapsamlı bir şekilde ele alınması gerektiğine olan inancımız bu konuyu seçmemizde etkili olmuştur.

Medrese eğitim öğretim sisteminde belirli dönemlerde büyük rağbet görmüş olan *Merâhu'l-ervâh* sarf ilmi, illetler ve sesbilim açısından oldukça önemlidir. Bu eser metod bakımından bab sistemine göre düzenlenmiş, bu sistemde sarf konuları müellifin döneminde yazılan kitaplardan farklı olarak aksâm-ı seb'a' ya göre ele alınmıştır. Eser 7 bâb ve 7 fasıl altında işlenmiştir. Birinci bab dışındaki 6 bab ayrıca kendi içinde fasıllara ayrılmamış, gereken bilgiler bab başlığı altında verilmiştir. Eserde bütünüyle olmasa da sarf ekolleri arasındaki ihtilaflarda Basra ekolünün görüşleri benimsenmiştir. Eserde verilen örneklerin çoğu yalın kelime şeklindedir. Ancak zaman zaman Kur'ân-ı Kerîm'den, hadisten ve şiiirden de örnekler verilmiştir.

Anahtar sözcükler

Ahmed b. Ali b. Mes'ûd, *Merâhu'l-ervâh*, Sarf, Sesbilim.

ABSTRACT

In our thesis, Ahmad b. Ali b. Mes'ud's book named *Merâhu'l-ervâh*, he wrote in the field of morphology, was examined. For its importance by many scholars sharhs/commentaries and postscripts written upon *Merâhu'l-ervâh*, and brought into poetry. Our believe that it should be dealt with in a comprehensive manner has effected in chosing this subject.

In madrasah education system *Merâhu'l-ervâh*, that has seen great demand in certain periods, is important about morphology, illetler and phonology. Book's method edit according to the BAB'S system. In this system in this system, a book written unlike the boks which written in the author era, morfologies topics edit according to AKSAM-I SEB'A. The book is processed 7 bab and 7 fasıl. Unlike the first bab, The other six bab weren't subdivided into chapters, the required information is provided under the heading bab. In the book, although not entirely in disputes between morphology schools adopted the views of the Basra school. Many of the examples of *Merahu'l Ervah*, are in the form of lean words. But sometimes from Holy Quran, hadith and verses are given as examples.

Key Words

Ahmed b. Ali b. Mes'ud, *Merâhu'l-ervâh*, Morphology, Phonology

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII

GİRİŞ

SARF İLMİ

1. TANIMI.....	1
1.1. Sarf Kelimesinin Lugavi Anlamı	1
1.2. Sarf Kelimesinin Istilahî Anlamı.....	1
2. KONUSU	5
3. FAYDASI.....	6
4. ÖNEMİ.....	7
5. USULLERİ.....	8
6. SARF İLMİNDE MİZÂN	10
7. SARF İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ	11
8. SARF İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI	17
9. SARF İLMİNİN KURUCUSU	23
10. SARF ALANINDA YAZILMIŞ ÖNEMLİ ESERLER	26

BİRİNCİ BÖLÜM

HUSÂMUDDİN EBU'L-FEDÂİL AHMED B.ALİ B.

MES'ÛD'UNHAYATI VE MERÂHU'L-ERVÂH ADLI ESERİ

1. AHMED B. ALİ B. MES'ÛD'UN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ	30
---	----

1.1. Siyasi Hayat	30
1.2. Sosyal Hayat	32
1.3. İlmî Hayat	34
1.4. Adı, Hayatı, Doğumu, Ölümü, Lakabı Ve Künyesi	37
2. MERÂHU'L-ERVÂH	38
2.1. Yazılış Amacı	38
2.2. Baskıları	39
2.3. Şerh Ve Şarihleri	40
2.4. Haşiyeleri	48
2.5. Manzumeleri	49
2.6. Bazı Merâhu'l-Ervâh Şarihlerinin Müellif Ve Eseri Hakkındaki Sözleri	51
2.7. Arapça Öğretimindeki Önemi	52

İKİNCİ BÖLÜM

MERÂHU'L-ERVÂH'IN ÖZELLİKLERİ

1. MUHTEVA VE ŞEKİL ÖZELLİKLERİ	56
2. METODU	68
3. ÜSLUBU	73
4. TANIM VE SARF KAİDELERİ	74
5. MERÂHU'L-ERVÂH'IN SESBİLİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	76
6. MERÂHU'L-ERVÂH'IN İLLETLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	82
6.1.1. Merâhu'l-ervâh 'ta Başvurulan İlet Çeşitleri	84
6.1.2. Merâhu'l-Ervâh 'ta Geçen Cedelî (Diyalektik) İletler	91
7. MERÂHU'L-ERVÂH'TA İSTİŞHÂD	93
7.1. Kurân-ı Kerim ve Kıraatler İle İstişhâd	94
7.2. Hadis ile İstişhâd	96
7.3. Şiir ile İstişhâd	98
7.4. Atasözleri ve Deyimler İle İstişhâd	100
8. MERÂHU'L-ERVÂH'TA KULLANILAN ÖRNEKLER	102
9. MERÂHU'L-ERVÂH'IN KAYNAKLARI	104
10. MÜELLİFİN BASRA VE KÛFE EKOLLERİ ARASINDAKİ İHTİLAFLARA KARŞI TUTUMU	106
10.1. Basra Ekolüne Muvafakat Edilen Konular	106

11. MÜELLİFİN ALİMLER ARASINDAKİ FARKLI GÖRÜŞLERİ SUNMADAKİ TUTUMU.....	110
SONUÇ	112
KAYNAKÇA.....	115

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: adı gecen eser
<i>a.g.m.</i>	: adı gecen makale/adı geçen madde
<i>b.</i>	: ibn
<i>Bkz.</i>	: bakınız
<i>bs.</i>	: baskı
<i>bty.</i>	: basım tarihi yok
<i>byy.</i>	: basım yeri yok
<i>Çev.</i>	: çeviren
<i>DİA.</i>	: Diyanet islam Ansiklopedisi
<i>Hız</i>	: hazreti
<i>h.</i>	: hicri
<i>m.</i>	: miladi
<i>ö.</i>	: ölümü
<i>s.</i>	: sayfa
<i>thk.</i>	: tahkik yapıp yayınlayan
<i>tl.</i>	: talik yazan
<i>vb.</i>	: ve benzeri
<i>vs.</i>	: vesaire

GİRİŞ

SARF İLMİ

1. TANIMI

1.1. Sarf Kelimesinin Lugavi Anlamı

Arap dilinde “Sarf” صرف ve aynı anlamda kullanılan “tasrîf” تصريف kelimelerinin lugat ve ıstılahi olmak üzere temel iki anlamı vardır. Sarf kelimesi I. baktan mastar olup lugatte; “Değiştirmek, çevirmek ve döndürmek” gibi manalarda kullanılırken,¹ tasrîf kelimesi ise tef’îl babından mastar olup lugatte: “Türetmek,² döndürmek ve açıklamak” gibi manalara sahip olup daha çok bir şeyde çokluk ifade etmek için kullanılmaktadır.³

1.2. Sarf Kelimesinin İstılahî Anlamı

Sarf ve tasrîf kelimelerinin terim manaları arasında herhangi bir fark olmayıp bu iki kelime aynı manada kullanılmaktadır. İlimlerin tedvin edilmeye başlandığı ilk dönemlerde dilciler sarf ilmi için “tasrîf” kelimesini kullanırken, “sarf” kelimesini tenvin manasında ele almışlardır. Nitekim el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö.175/791) *Kitâbu'l-*

¹ Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr el-İfrîkî, **Lisânu'l-'Arab**, 3.bs., Daru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrût bty, VII, 328-329.

² Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Kitâbu'l-'ayn**, 3. bs., Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrût bty, 516.

³ İbn Manzûr, **a.g.e.**, VII, 329; Mecme'u'l-luğati'l-'Arabiyye, **el-Mu'cemu'l-vecîz**, Şirketu i'lânâti's-şarkiyye, byy 1980, s. 326; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l-muhît**, 3.bs., Dâru'l-me'ârif, Beyrût 2008, s. 736-737.

‘*Ayn* adlı eserinde sarf için; اجرائها بالتنوين: صرف الكلمة “Kelimeyi sarf yapmak onu tenvinli olarak kullanmaktır.” derken tasrîf için اشتقاق بعض من بعض: “Tasrîf; bazı kelimelerin diğerlerinden türetilmesidir.” demektedir.⁴ Ancak hicri VII. yüzyıldan itibaren bu ilim için her iki kelime de aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır.⁵ Bu durum aşağıda verilecek tanımlarda da görülecektir.

Sarf ilminin tanımına gelince; Arap dilbilimcileri tarafından hicrî II. yüzyıldan başlayarak birçok tarif yapılmıştır. Yapılan bu tariflerden öne çıkanlar olmuştur bunlar sırasıyla şunlardır:

Sarf ilmi hakkında yapılmış olup günümüze ulaşan en eski tarif ünlü dilbilimci Sîbeveyhi (ö.180/796)’ye aittir. Sîbeveyhi *el-Kitâb* adlı eserinde sarf ilmini şöyle tarif etmiştir:“ Arapların; mu‘tel olsun veya olmasın isim, fiil ve sıfatlardan kelimeler türetmeleri ve yine Arapların, dillerinde kullanmadıkları mu‘tel kelimeleri kendi babından olmayan benzer kelimelere kıyas etmeleri, nahivciler tarafından tasrîf ve fiil vezin diye adlandırılmıştır.”⁶

es-Sîrâfî (ö.368/979) Sîbeveyhi’nin tarifine dayanarak, onun “tasrîf”den maksadının lugavî kıyas olduğunu vurguladıktan sonra onu şöyle tatanımlamıştır. Tasrîf: bir kelimeyi, harekelemek veya kelimeye harf eklemek ve kelimenin harflerini kalp etmek yoluyla başka bir kelimenin kipine benzetmek amacıyla değiştirmektir.⁷

⁴ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Kitâbu’l-‘ayn**, thk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Samarâî, byy bty, VII, 109.

⁵ Abdulkadir Abdulcelîl, **‘İlmu’s-sarfi’s-savfi**, Ezmîne yayınları, byy 1998, s. 36.

⁶ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, **el-Kitâb**, 3.bs., thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Mektebetu’l-hancî, Kahire 1982, IV, 242.

⁷ Hasan b. Abdullah b. Mirzabân es-Sîrâfî, **Şerhu kitâbi’s-Sîbeveyhi**, thk. Ahmet Hasan Mehrûlî ve Ali Seyyîd Ali, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrût 2008, V, 134-135.

İbn Cinnî (ö.392/1001) sarf ilmini tasrîf kelimesiyle ifade ederek şöyle tarif etmiştir. Tasrîf: kelimenin kök harflerinde harf artırma veya kök harflerinde tahrif yapmak sureti ile kelimedede bir kısım değişikler meydana getirmektir.⁸

İbnu'l-Hâcib (ö.646/1248) da *eş-Şâfiye* adlı eserinde sarf ilmini tasrîf kelimesiyle ifade ederek şöyle tanımlamaktadır. Tasrîf: kelimenin, hareke dışındaki durumunu yani yapısal yapısal hallerini öğreten sarf usulünü bilmektir.⁹

İbnu'l-Hâcib'in bu tanımı; kelimelerin çekim, ölçü, hareke türetme ve onların yapısıyla ilgili gerekli tüm bilgileri içermektedir. Buna göre bu tanımın yapı bilgisiyle ilgili tüm bilgileri kapsayan bir tanım olduğunu söylemek mümkündür.

er-Radî (ö.684/1285), İbnu'l-Hâcib'in 'Kelimenin yapısal halleri' ifadesinin oldukça kapsamlı olmasına rağmen mazi, muzari, emir, sıfat-ı muşebbehe ve ism-i tafdîl gibi bazı fiil ve isimleri kapsamadığını söylemektedir.¹⁰ 'İ'rab almayan' ifadesi ile de nahiv ile sarf ilimleri arasında kesin bir sınır çizilmiştir.

Abdulkahir el-Curcânî (ö.471/1078) sarf ilminin tanımında tasrîf kelimesini kullanmış ve şöyle demiştir.

“Tasrîf: Sarf kökünün tef'îl babından olup müfred bir kelimedede oynamalar yaparak o kelimededen değişik lafızlar ve muhtelif manalar meydana getirmektir.”¹¹

İbn Mâlik (ö.672/1274) sarf ilmini; “kelimenin yapısal hükümlerini ve kelimenin harflerindeki aslilik, fazlalık, sahihlik, i'lâl ve ibdâl gibi durumlarını bilmektir” şeklinde tarif etmektedir.¹²

⁸ Mûvaffakuddîn Ebu'l-Bekâ Ye'îş b. Ali, **Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf**, thk. Fahrudin Kabâve, el-Mektebetu'l-'Arabiyye bi Haleb, Haleb 1973, s. 18.

⁹ eş-Şeyh Radiyuddin Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî, **Şerhu Şafiyeti İbn Hâcib**, thk. Muhammed Nur el-Hasan, Muhammed Zadraf, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût 1982, I, 40.

¹⁰ eş-Şeyh Radiyuddin, **a.g.e.**, I, 43.

¹¹ Ebu Bekr Abdulkahir b. Abdurrahman el-Curcânî, thk. Alî Tefvik el-Hamed, **Kitâbu'l-miftâh fi's-sarf**, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût 1987, s. 26.

İbn Mâlik'in tarifi iki ana kısımdan oluşmaktadır.

1- Değişik manaları elde etmek için bir kelimededen, mazi, muzari, ism-i fail vs. kelimeler türetmek.

2- Değişik mana elde etme dışındaki başka sebeplerden dolayı kelimedede kalp, ibdâl, hazf ve ziyadelerin olması.¹³

İbn Hişâm (ö.761/1360) *Evdahu'l-mesâlik* adlı kitabında sarf ilmini şöyle tarif etmektedir. Tasrîf: Lafzî veya manevî bir maksattan dolayı kelimenin yapısında oluşan değişikliktir. Müfred bir kelimenin, tesniye ve cemie dönüşmesi ve mastarın fiil veya sifata dönüşmesi manevî değişiklik *قول* ve *عزو* kelimelerinin *قال* ve *غزا* şekline dönüşmesi ise lâfzî değişikliktir. Bu iki değişikliğin meydana gelebilmesini belirleyen sıhhat ve i'lâl gibi bazı hükümler vardır. Bu hükümlere tasrîf ilmi denilmektedir.¹⁴

Bu tanımlardan yola çıkarak sarf ilminin, kelimeleri tek tek ele alarak bu kelimelerin zatında meydana gelen değişiklikleri konu edinen bir ilim olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan tanımların bazılarında sarf ilminin 'amelî yönüne, bazılarında ise ilmî yönüne vurgu yapılmıştır.

Sarf ilminin 'amelî yönüne vurgu yapanlar sarf terimini manevî ve lâfzî diye iki kısımda incelemektedirler.¹⁵

¹² Muhammed b. Mâlik et-Tâî, *Îcâzu't-ta'rîf fi 'ilmi't-tasrîf*, thk. Muhammed Osman, Mektebetu's-sekâfeti'l-'ilmiyye, Kahire 2009, s. 8.

¹³ İbn Mâlik, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁴ Ebu Muhammed Abdullah Cemâluddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrût bty, IV, 360.

¹⁵ Bkz. İbn Hişâm, *a.g.e.*, IV, 360; İbn 'Usfûr el-İşbîlî, *el-Mumti'u'l-kebîr fit-tasrîf*, thk. Fahrüddîn Kabâve, Mektebetu Lübnan nâşirûn, Beyrût 1996, s. 35.

a- Müfred bir kelimenin tesniye, cemi' ism-i fâil, ism-i me'ful, mastar, ism-i zaman ism-i mekan ism-i tasğir ism-i mensub gibi kalıplara dönüştürülerek değişik manalar elde edilmesi manevî kısmiifade etmekte iken.

b- Kelimenin yapısı üzerinde ziyade, hazf, ibdâl, kalb, nakl ve idğâm gibi değişiklikler meydana getirmek sureti ile manada herhangi bir değişiklik olmaması lafzî kısmını ifade etmektedir.

Sarf ilminin ilmî yönüne vurgu yapanlar ise yaptıkları tanımlarda sarf ilminin bir öğretim yöntem bilimi olduğunu ifade etmektedirler.¹⁶

2. KONUSU

Sarf ilmi, kelimelerin yapısını ele almaktadır. Kelimeler Arapçada üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar isim, fiil ve harftir.

Yukarıda verilen tariflerden de anlaşılacağı üzere sarf ilminin konusu, mu'rab isimler ile mutasarrıf (çekimli) fiillerdir.¹⁷ İsimlerde tasrîf, müfred isimlerden tensiye cemi üretmek; isimleri ism-i tasğir ve ism-i mensub haline getirmektir. Fiillerde tasrîf ise fiillerin zamanını değiştirmek sureti ile mastardan emsile-i muhtelif olan mâzi, muzâri, ism-i fail, ism-i meful, emir, nehiy, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i alet gibi kelimeler türetmektir,

Daha önce sarf ilminin mu'rab isimler ile mutasarrıf fiillerden söz ettiğini söylemiştik. Bu ilim konu itibarı ile ise;

1. Mebnilikte kök salmış isimlerden

2. Camid fiillerden

¹⁶ Bkz. eş-Şeyh Radî a.g.e., s. 40; İbn Mâlik, a.g.e., s. 8.

¹⁷ Hasan Hindâvî, **Menâhîcu's-sarfîyyîn**, Dâru'l-kalem, Beyrût 1989, s. 35.

3. Harflerden¹⁸
4. Seslerden kuş ve hayvan sesleri gibi (ses isimleri) ¹⁹
5. Bir veya iki harf üzerine bina edilmiş isimlerden.²⁰
6. Arapça kökenli olmayan isimlerden söz etmez.²¹

Harflerin tasrîf alanına girmemesinin nedeni asıllarının meçhul olmasındandır. Harfler, fiillere benzetilemezler çünkü harflerde iştikâk görülmüş bir şey değildir. Esvât ve mebni isimler harfe benzediklerinden dolayı bunlar da sarf ilminin konusuna girmezler²²

Kök itibarı ile üç veya dört harfli olup hazf nedeniyle iki harfli hale gelen mu‘rab isim ve mutasarrıf fiiller de sarf ilminin konusu dahilindedir.

Ör: بع ve أَبٌ kelimeleri, bu kelimelerin aslı بئع ve بئو’dür.

3. FAYDASI

Sarf ilmi, Arapçanın nahiv (cümle kurma) ve sarf (kelime türetme) şeklindeki iki yarısının en önemli kısmıdır. Dolayısıyla, ister Arapçanın cümle yapısıyla, isterse kelime türetişle meşgul olanlar herhangi bir biçimde bu ilme ihtiyaç duyarlar. Çünkü sarf ilmi, Arapçanın mîzanı yani ölçüsüdür. Öyleyse Arapça öğrenmek isteyen birisinin ilk başvurması gereken ilim sarf ilmidir.

Sarf ilmini öğrenen kişi

¹⁸ İbn Hişâm, **a.g.e.**, IV, s. 360; Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî, **el-Munsif şerhu kitabi’t-tasrîf**, thk. İbrahim Mustafa- Abdullah Emîn, Vizaretu’l-me‘ârifi’l-‘umumiyye, byy 1954, I, 39.

¹⁹ İbn Cinnî, **a.g.e.**, I, 39.

²⁰ İbn Hişâm, **a.g.e.**, IV, 360.

²¹ İbn ‘Usfûr **a.g.e.**, s. 35.

²² İbn Cinnî, **a.g.e.**, I, 39; İbn ‘Usfûr el-İşbîlî, **a.g.e.**, s. 35.

- a. Arapça bir kelimenin nasıl telaffuz edilmesi gerektiğini,
- b. Mastardan nasıl değişik kelimeler türetilebileceğini,
- c. Kalp ibdâl veya hazf'tan sonra kelimenin aslı itibarı ile ne olduğunu öğrenir.

4. ÖNEMİ

Sarf ilmi, konusu itibarı ile kelimenin yapısıyla ilgilendiğinden Arap dili ile ilgilenen herkesin bilmesi gereken bir ilimdir. Özellikle lugat ilmi ile uğraşanlar kelimeleri düzenlerken ve bunları alfabetik bir sıralamaya tabi tutarken bu kelimelerin aslını bilmeleri gerekmektedir. Kelimelerin aslını bilmek için de sarf konuları olan i'lâl, ibdâl, kalp ve idğâmın iyi bilinmesi icap eder.

Örneğin bir lugat ehlinin فَمَّ kelimesinin aslının فُوُّ olduğunu bilmeden bunu alfabetik sıralamaya oturtması mümkün değildir. Aynı şekilde sarf ilmi bilinmeden i'lâle uğramış bir kelimenin lugatlarda bulunması da oldukça güçtür. Çünkü sarf ilminin önemli bir kısmını oluşturan kıyas konusu bilinmeden isim ve fiillerin vezinlerine ulaşmak ve uğradıkları değişiklikleri bilmek mümkün değildir.

Sarf ilminin önemini vurgulamak isteyen İbn Cinnî (ö.392/1001) *el-Munsif* adlı eserinde konuya birkaç örnek de getirerek şöyle demektedir; “ilmin bu kısmı yani sarf ilmi, Arapça ile uğraşan herkesin çok muhtaç olduğu bir ilim dalıdır. Çünkü sarf ilmi Arapçanın ölçüsüdür. Kelimenin kök harfleri zaid harflerden sarf ilmi sayesinde ayırt edilir. İştikâk ilmimi öğrenmek de ancak kök harfleri zaid harflerden ayırt etmekle mümkündür. Dildeki birçok kelime kıyas sayesinde elde edilirken kıyasa da sarf ilmi sayesinde ulaşılır.”²³ İbn Cinnî, birçok dilcinin kitaplarının hata ile dolu olduğunu ve bunun sebebinin ise kıyas yerine sema‘ ile uğraşmalarından kaynaklandığını belirttiikten

²³ İbn Cinnî, a.g.e., I, 34.

sonra, sarf ilmi ile uğraşanların bile birçok yerde hata yaptığını bundan dolayı bu ilim ile uğraşmayanların hata yapmasının normal olduğunu söylemektedir.²⁴

ez-Zerkeşî (ö.794/1391); “Dil öğreniminde sarf bilgisinin nahiv bilgisinden önce gelmesi gerektiğini çünkü sarf ilminin bizzat kelimenin kendisi ile ilgili iken nahiv ilminin kelimenin tali durumuyla ilgili olduğunu” belirtmektedir.²⁵

es-Suyûtî (ö.911/1505), Fahrüddîn er-Râzî (ö.606/1209)’nin *el-Mahsûl* adlı eserindeki “Şeriatın hükümlerini öğrenmenin ittifak ile vacip olduğu” sözünden yola çıkarak konuyu şöyle özetlemiştir. “nahiv, sarf ve lugat ilimleri bilinmeden şeriatın delilleri (Kur’an-ı Kerim ve hadisler) bilinmez. Dolayısıyla deliller bilinmeden şeriatın hükümlerinin bilinmesi mümkün değildir. O halde nahiv, sarf ve lugat ilimlerinin bilinmesi farz-ı kifayedir sonucu çıkmaktadır.”²⁶ er-Râzînin bu sözleri usulü’l-fikhın şu kuralına dayandırılabilir. ما لا يتم الواجب الا به فهو واجب “Vacibin ancak kendisi ile tamamlandığı şey de vaciptir.”

5. USULLERİ

Sarf usullerinden maksat Arapça öğrenmek isteyen birinin Arapçanın kurallarını okurken bu kuralların nelere dayanması gerektiğini bilmesidir.

Sarf alimleri fıkıh gibi sarf ilmi için de bazı usuller belirlemişlerdir. İbn Cinnî, konunun dağınıklığı, usullerin birbirine uzaklığı ve konunun zorluğundan dolayı ne Basra ne de Kûfeli alimlerin bu konu hakkında kitap yazmadığını, dolayısı ile bu usulleri ilk belirleyen kişinin kendisi olduğunu, Kendisinden önce Ebu’l-Hasan el-Ahfeş

²⁴ İbn Cinnî, **a.g.e.**, I, 35.

²⁵ Kenan Demirayak - Selami Bakırcı, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum 2001, s. 85.

²⁶ Muhammed b. Tayyib el-Fâsî, **Feydu neşru’l-inşirâh min ravdi tayyi’l-iktirâh**, 2.bs., thk. Muhammed Yûsuf Feccâl, Dâru’l-buhusi li’l-dirâsâtu’l-islâmiyye, Dubai 2002, I, 644.

(ö.210/825) ve İbn Serrâc (ö.316/928)'ın buna yeltendiğini ancak çabalarının yetersiz olduğunu söylemektedir.²⁷

Sarf ilminin usulleri;

a. Sema‘; Tüm delillerin dayanağı olma özelliğine sahiptir. Çünkü diğer delillerin delil olabilmesi için sema‘a dayanması gerekmektedir. Sema‘;

a.a. Kuran-ı Kerim,

a.b. Hadis,

a.c. Hicri II. yüzyılın ortalarına kadar olan fasih Arap sözlerinden oluşmaktadır.

b. Kıyas;

Sarf alimleri kıyası, sarf konularının incelenmesinde yol olarak benimsemişlerdir. el-Mazinî'nin “Arapçaya kıyas edilen kelime Arapçadır” sözü sarf ilminde kıyasa olan ilgiyi artırmış, İbn Cinnî ve Ebû Ali el-Farisi ile bu alandaki kıyas, zirveye ulaşmıştır.²⁸

c. İcma‘:

c.a. Arapların icma‘ı,

c.b. Nahivcilerin icma‘ı diye iki kısma ayrılmıştır. Sarf alimleri icma‘ı kendi mezheplerinin doğrulunu ve nadir olarak kullanılan kelimelerin yanlışlığını vurgulamak için kullanmışlardır.²⁹ Sarf usulleri arasında en fazla ön plana çıkan usul sema‘

²⁷ İbn Cinnî, **a.g.e.**, I, 2.

²⁸ el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 79.

²⁹ el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 79-382.

usulüdür. Sema‘ ile kıyasın çelişmesi durumunda ise temel alınacak olan sema‘ usulüdür.³⁰

6. SARF İLMİNDE MÎZÂN

Bu terim, Arap dilcilerinin isim veya fiil olsun, kelimenin yapısını ortaya koymak, kök harflerini tespit etmek ve kelimeyi benzerlerinden ayırt etmek için koymuş oldukları bir ölçüdür. Bu mîzândaki kelimeler vezin veya misâl olarak da isimlendirilmektedir.³¹

Arapça kelimelerin çoğunluğu, üç harften oluştuğu için kelimelerin yapısını tespitinde temel olarak üç harf kullanılır. Bunlar: ف, ع ve ل harfleridir. Hangi kelime olursa olsun aslî harfleri bu üç harfle karşılaştırılır ve o asli harfler عين الكلمة, فاء الكلمة ve لام الكلمة diye ifade edilir. Örneğin: نَصَرَ kelimesinin vezni فَعَلَ dir. بُعِدَ kelimesinin vezni ise فُعِلَ dir.

Eğer kelime dört harfli ise ف, ع ve ل harflerine bir ل daha eklenir. Bu ل harfine ikinci lâm yani اللام الثانية denilir. Buna göre veznimiz artık فَعَلَلْ değil فَعَلَلْ dir. Örneğin: طَمَأَنَّ kelimesinin vezni فَعَلَلْ dir.

³⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 117; el-Hindâvî, *a.g.e.*, s. 80.

³¹ er-Râcihî, *et-Tatbîku's-sarfi*, Dâru'n-nehdetu'l-‘ilmiyye, Beyrût 1973, s. 10; es-Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 134-135.

Eğer kelime beş harfli ise فَعْلَلْ harflerine bir ل daha eklenir. Bu ل harfine üçüncü lâm yani اللام الثالثة denilir. Veznimiz artık فَعْلَلْ değil فَعْلَلْ' dir. Örneğin: سَفَرَجَلْ kelimesinin vezni فَعْلَلْ' dir.

Bilindiği üzere Arapçada fiiller üç ya da dört aslî harften meydana gelmekte olup maksimum altı harflidir. Bu fiillerin üç veya dört harfinden fazlası ziyade harflerdir. Arapçada isimler ise maksimum beş kök harften oluşmaktadır.³² el-Halil, eğer isim beş harften fazla ise beş harfi kök harf, geriye kalan harflerinin ise zâid olduğunu belirtmektedir.³³ Üç harfliye örnek olarak استخرج kelimesi gösterilebilir. Bu kelimenin vezni استفعل, olup baştaki üç harfi zaidedir. Dört harfliye örnek olarak تدرج kelimesi gösterilebilir. Bu kelimenin vezni تفعّل olup baştaki ت harfi zaidedir.

7. SARF İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

Bütün ilimlerde olduğu gibi sarf ilmi de birden ortaya çıkmış bir ilim değildir. Bu ilmin ortaya çıkmasını belirleyen bazı etkenler olmuş ve bunların çoğalması sonucunda bu ilmin kuralları tespit edilip düzenlenmiştir. Nitekim nahiv kelimesi, başlangıçtan III./IX. yüzyıla kadarki zaman diliminde, morfoloji ve sentaksı içine alan geniş manasıyla gramerin karşılığı olarak kullanılmıştır.³⁴ Bundan dolayı bu yüzyıla kadarki süreçte nahiv ilminin ortaya çıkmasını belirleyen etkenler ve ortaya çıkış zamanı aynı şekilde morfoloji yani sarf ilmini de ilgilendirmektedir.

³² el-Curcânî, a.g.e., s. 27.

³³ el-Kasim b. Muhammed b. Saîd el-Mueddib, **Dekâiku't-tasrîf**, thk. Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hatim Sâlih ed-Dâmin, Huseyin Tûrâl, Matba'atu'l-mu'cme'il-'ilmî el-İrâkî, Bağdat 1987, s. 184.

³⁴ Demirayak-Bakırcı, a.g.e., s. 16.

Araplar, Câhiliye devrinde kendi dillerini selikâ denilen doğal yetenekleriyle kendi mizaçlarına uygun olanı ne ise öyle konuşmuş ve bunu nesilden nesile aktarmışlardır. Bundan dolayı Arapların, kendi dillerini öğrenmek için belli bir takım kurallara ihtiyaçları yoktu. İslamın yayılmaya başlamasıyla beraber Arap dilinde bozulmalar meydana gelmeye başlamış, bu bozulmaların önüne geçmek ve Arap olmayanlara Arapçayı öğretmek için bu dilin kuralları ortaya konmaya başlanmıştır.³⁵

Arap dilindeki bu bozulmalar daha İslam'ın başlarında Hz. Peygamber (s.a.v) devrinde mevâlî ve sonradan Araplaşmış kimselerin konuşmalarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim bir defasında peygamberin huzuruna gelen biri i'rab hatası yapmış, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v): *أَرشُدُوا أَحَاكُمْ فَقَدْ ضَلَّ* “Kardeşiniz hata etti, ona doğruyu öğretin.” diye buyurmuştur.³⁶

Dildeki bu hatalar sadece Hz. Peygamber (s.a.v)'in dönemiyle sınırlı kalmamış, daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. Nitekim Hz. Ömer, (ö. 23/644) bir gün ok atma talimi yapan bir grubun yanından geçerken hedefe isabet edemediklerini görür ve onları azarlar. Bunun üzerine oradakiler: *نَحْنُ قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ* “Biz ok atmayı öğrenmeye çalışan kimseleriz” şeklinde cevap verince *مُتَعَلِّمُونَ* demeleri gereken yerde *مُتَعَلِّمِينَ* kelimesinin kullandıklarından Hz. Ömer kızarak oradan ayrılır ve şöyle der *وَاللَّهِ لَخَطُؤُكُمْ* “Allah'a yemin ederim ki, sizin dildeki hatanız benim nazarımda atışınızdaki isabetsizliğinizden daha kötüdür.”³⁷

³⁵ Muhammed et-Tantâvî, *Neşetu'n-nahvi ve târihu eşheri'n-nuhât*, 2.bs., Dâru'l-me'ârif, byy bty, s. 20.

³⁶ Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 7. bs., Dâru'l-me'ârif, Kahire 1968, s. 11.; et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 16; el-Efgânî, *Fî usûli'n-nahv*, Mudîriyyetu'l-kutub ve'l-matbû'âtu'l-câmi'iyye, Dimşk 1994, s. 8; Mustafâ Sâdık b. Abdurrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdulkadir er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrût 2000, I, 187.

³⁷ et-Tantâvî, *a.g.e.*, s. 16; er-Râfî, *a.g.e.*, I, 187.

Yine Hz. Ömer, valilerinden birinin kendisine gönderdiği mektupta bir dil yanlışına rastlamış, validen o mektubu yazan kâtibi kırbaçlamasını istemiştir.³⁸

İslamiyet'in genişlemesi ile birlikte İran, Bizans ve Habeşistan gibi devletlerin saltanatı altındaki milletlerin Müslüman olması ve bu milletlerin güçleri dâhilinde Arapçayı öğrenmeye çalışmalarıyla birlikte kendi dillerine ait bir takım özellikleri sonradan öğrendikleri, Arapçanın içerisinde kullanmaya başladılar. Bu durum Arapçada daha ciddi bozulmalara ve bu bozulmaların yayılmasına sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan bu bozulmalara sonradan çöllerden göç ederek şehirleşmeye başlayan Arapların fasih Arapça konuştukları bölgelerden uzaklaşmaları ve diğer milletler ile temas halinde olmasından kaynaklanan bozulmalar da eklenmiştir.³⁹

Dildeki bu bozulmalara değinen el-Câhız (ö.255/868) şöyle demektedir. “Çöllerde duyulan ilk lahn bozulma'nın هذه عَصَائِي cümlesindeki عَصَائِي kelimesinin yerine عَصَائِي kelimesinin kullanılmasıdır. Irakta duyulan ilk lahn ise حَيِّ عَلَى الْفَلَاح cümlesindeki حَيِّ kelimesinin yerine حَيِّ kelimesinin kullanılmasıdır.”⁴⁰ el-Câhız'ın bu tespiti bizim için çok önemlidir. Çünkü Arap dilinde meydana gelen ilk bozulmaların kelimenin yapısı ile ilgili olması, nahiv ilmi gibi sarf ilminin konularının da erken dönemde konuşulup tartışıldığını göstermektedir.

Dildeki bütün bu bozulmalara bakıldığında bunların aslında i‘rabda, kelimenin yapısında ve cümlenin dizilişinde olmak üzere üç kısımda incelenebileceği görülmektedir. Bunlara bazı kişilerin, yanlışlarını gizlemek için kelimelerin sonunu bilinçli bir şekilde sakın okumalarını da ekleyebiliriz.⁴¹

³⁸ İbn Cinnî, **el-Hasâis**, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-‘ilmiyye, Mısır 1952, s. 8; et-Tantâvî, **a.g.e.**, II, 16.

³⁹ Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 11.

⁴⁰ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 8.

⁴¹ Ahmed Emîn, **Duha'l-İslâm**, Mektebetu'l-usrah, byy 1998, I, 313.

Dildeki bozulmalar Emevîler döneminde (hicri I. yüzyılda) konuşma diline girerek yayılmaya başlamış ve bu durum hoş karşılanmamış hata yapanlar da ayıplanmıştır.⁴² Araplar arasında ليس للاحن حرمة “Hata yapana hürmet edilmez” sözü dillerde dolaşiyor olmasına rağmen bu bozulmalar avam kesiminden aydın, okumuş kimselere, vali hatta padişahlara da sıçramış ve zamanla da hata (lahn) yapmayanlar parmakla gösterilir hale gelmiştir. el-Asmaî (ö.216/831) bu dönemde lahn yapmayanları şöyle sıralamıştır. “Dört kişi ne ciddi ne de mizahî bir şekilde hata (lahn) yapmazlar. Bunlar: Haccâc b. Yûsuf (ö.95/714) Abdumelik b. Mervân (ö.86/705), Eyyûb b. Kırıyyâ (ö.84/703) ve Ebû Amr b. eş-Şâ‘bî (ö.103/721)’dir. Bunlardan en fasih olanı ise Haccâc’dır.”⁴³

Bir rivayette, fesahati ile ün yapmış olan Haccâc’ın da hutbe okurken bazen hata yaptığı, hatta bir defasında Yahyâ b. Ya‘mer (ö. 182/798)’e “ben hata (lahn) yapıyor muyum?” diye sorduğu, Yahyâ b. Ya‘mer’in ise “Evet biraz hata yapıyorsun. Bazen bir harfi noksan okuyor, bazen bir harf ilave ediyor, bazen de kesre ile okuman gerekirken fetha ile okuyorsun” şeklinde cevap verdiği bildirilmektedir. Bunun üzerine Haccâc, kimsenin kendisinin konuşurken dilde hata (lahn)’lar yaptığını öğrenmemesi için Yahyâ b. Ya‘mer’i Horasan’a sürmüştür.⁴⁴

Bu dönemde hatipler meclislerde hata yapmaktan korkuyor hata yaptıklarının duyulmasını istemiyorlardı. Nitekim Abdumelik b. Mervân’a çabuk ihtiyarlamasının sebebi sorulduğunda “Minberlerde hata (lahn) yapma korkusu beni ihtiyarlattı” cevabını vermiştir.⁴⁵

⁴² el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 8.

⁴³ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 17.

⁴⁴ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 12; Demirayak- Bakırcı, **a.g.e.**, s. 20.

⁴⁵ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 11.sa

Arap dilinin tedvin edilmeye başlanması en önemli sebebi dilde meydana gelen bu bozulmalardır.⁴⁶ Bu bozulmalara Müslüman olan milletlerin Arapçayı öğrenmek istemeleri, Arapların dillerine olan düşkünlüğü, karşılaştıkları yeni kültür ve bilimlerini içselleştirmek istemeleri ve Kurân-ı Kerîm'in daha hicrî I. yüzyılın sonlarına kadar noktalama ve harekelerden yoksun olmasından kaynaklanan yanlış okunmalar⁴⁷ da eklenince Arap dilinin tedvin edilmesi zorunluluk arz etti.

Tedvin edilme süreciyle ilgili alimler arasında ihtilaf olmasına rağmen rivayetler Arap gramerini ilk ortaya koyanın Ebu'l-Esved ed-Duelî (ö.69/688) olduğunu göstermektedir. es-Sîrâfî (ö.368/979) bu konuda şöyle demektedir: "Alimler nahvi ilk defa kimin ortaya koyduğu hususunda ihtilaf etmişler; bazıları Ebu'l-Esved, bazıları Nasr b. Âsım (ö.89/708), bazıları da Abdurrahman b. Hurmuz (ö.117/735) olduğunu söylemişlerdir. Fakat alimlerin çoğu, nahiv ilminin kurucusunun Ebu'l-Esved ed-Duelî olduğu düşüncesindedirler."⁴⁸

Bazı alimler nahiv ilminin kurucusunun Hz. Ali (ö.40/661) olduğunu ileri sürmüş bunu da Abdullah b. Ebî İshâk Zeyd b. Hâris ez-Ziyâdî el-Hadramî (ö. 117/735)'nin şu sözüne dayandırmışlardır. "Çoğu alim, gramer ilminin Ebu'l-Esved ed-Duelî (ö.69/688) tarafından öğretildiğini, onun da bu ilmi Hz. Ali (ö.40/661)' den öğrendiğini söylemektedir."⁴⁹

İbn Sellâm el-Cumahî'den (ö.231/845) itibaren İbn Kuteybe (ö.276/889), el-Mubberred (ö. 286/900), Ebu't-Tayyib el-Lugavî (ö.371/981) ve Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö.368/979) gibi tabakat ve dil alimleri ise Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin nahiv ilminin kurucusu olduğunu kabul etmektedirler.⁵⁰ Burada şu hususa dikkat edilmesi gerekmektedir. Arap gramerinin ilk kurucusunun Ebu'l-Esved ed-Duelî olduğunu

⁴⁶ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 8.

⁴⁷ Demirayak- Bakırcı, **a.g.e.**, s. 3; Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 11-16.

⁴⁸ Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁹ Muhammed b. İshak en-Nedîm (İbnu'n-Nedîm), **el-Fihrist**, thk. Ridâ Teceddud, Tahran 1971, s. 45.

⁵⁰ İsmail Durmuş, "Nahiv", **DİA**, XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, İstanbul 1985, s. 302.

belirtenler Ebu'l-Esved'in ortaya koyduğu çalışmaların neler olduğu, hangi sebeplere dayandığı ve bu çalışmaları Ebu'l-Esved'in kendi başına mı ortaya koyduğu yoksa bunları Hz. Ali'den (ö.40/661) mi öğrendiği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.⁵¹

Ahmed Emîn (ö.1373/1954), gramer tarihi başlangıcının kapalı bir kutu olduğunu, dolayısı ile bu ilmin kuruluşu ile birlikte bazı gramer kural veya bablarını Ebu'l-Esved veya Hz. Ali (ö.40/661)'ye atfetmenin mantıklı olmadığını ve bu konuda rivayet edilen hikâyelerin ise hurafeden ibaret olduğunu söylemektedir. Buna delil olarak onların yaşadığı devrin, böylesine felsefî gramer tanım ve sınıflandırmaları ifade edebilecek durumda olmadığını ileri sürmektedir. Ahmed Emîn, Bununla birlikte, Ebu'l-Esved'in bazı çalışmalar yaptığını, bunların noktalama çalışmaları olup sonradan geliştirilecek olan gramer ilmine zemin hazırladığını, dolayısı ile gramer tarihini ancak bu anlamda Ebu'l-Esved'e dayandırılabilceğini söylemektedir.⁵²

Muhammed et-Tantâvî (ö.1431/2010), bu konudaki görüşleri sıraladıktan sonra gramer ilminin kurucusunun Ebu'l-Esved olduğu hususundaki görüşleri destekleyerek, bütün bu muhtelif rivayetlerin, gramer ilminin kurucusunun Ebu'l-Esved ed-Duelî olduğunu göstermesi açısından yeterli olduğunu söylemektedir.⁵³

Şevkî Dayf (ö.1426/2005), Hz. Ali ve Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin veya talebelerinin gramer ilmini kurduğu ve ona fail, mef'ul ve ta'accub vs. gibi bablara ayırdığı görüşünü red etmektedir. Hz. Ali'ye nispet edilen rivayetlerin Şiiiler tarafından uydurulduğunu, Ebu'l-Esved ed-Duelî veya talebelerine bu ünvanın verilmesinin nedeninin Ebu'l-Esved'in Kurân-ı Kerîm'i harekelemesi, talebelerinin ise harfleri noktalamalarından kaynaklandığını, yoksa ne Hz. Ali'nin ne Ebu'l-Esved'in ne de talebelerinin döneminin böylesi felsefî taksim ve tanımlara müsait olmadığını söylemektedir.⁵⁴ Bütün bu görüşler rivayetlerin varlığını ortadan kaldıramayacağı gibi

⁵¹ Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 13-14.

⁵² Ahmed Emîn, **a.g.e.**, II, 285-286.

⁵³ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁵⁴ Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 13-17.

bu rivayetler de gramer ilminin kurucusunun Ebu'l-Esved ed-Duelî olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ama Ebu'l-Esved'in ortaya koyduğu çalışmaların neler olduğu ve bu çalışmaları Ebu'l-Esved'in kendi başına mı ortaya koyduğu yoksa başkasından mı öğrendiği konusunda yeterli olmadığı kanaatindeyiz.

8. SARF İLMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

İslamın ilk asrında (Ebu'l-Esved ed-Duelî döneminde) gramer ilmine علم العربية 'İlmu'l-'Arabi (Arapça) denilmekteydi.⁵⁵ Ancak daha sonraki dönemde 'İlmu'l-'Arabi yerine nahiv kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Tabakat kitaplarında İlk dönemdeki çalışmalara "nahiv" denilmesi Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin bu ilmin kurucusu olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa ilk dönemde böyle bir isimlendirmenin olması söz konusu değildir.⁵⁶

Nahiv kelimesi başlangıçta morfoloji ve sentaksı içine alan geniş manasıyla gramerin karşılığı olarak kullanıldığından sarf ilminin geçirdiği evreleri nahiv ilminin dönemleri arasında anlatmaya çalışacağız. Bu dönemler birbirleriyle çok iç içe olduğundan aralarında kesin bir şekilde ayırım yapmak mümkün değildir. Çünkü her dönem kendinden önceki dönemin ya tamamlayıcısı ya da başlangıcı durumundadır. Tarihin ışığı altında sarf ilmi dört döneme ayrılabilir:⁵⁷

1. Kuruluş ve Oluşum Dönemi (Basra Dönemi)
2. Gelişme ve İlerleme Dönemi (Basra ve Kûfe Dönemi)
3. Olgunluk ve Kemal Dönemi (Kûfe Dönemi)
4. Tercih, Yayma ve Tasnif Dönemi (Bağdat, Endülüs, Mısır, Şam Dönemi)

⁵⁵ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 32; er-Râcihî, **a.g.e.**, s. 10.

⁵⁶ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 32.

⁵⁷ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 36. Bu dönemleme Ebu'l-Esved'ten sonraki tabaka yani etba'i tabi'inden başlanılarak kişiler üzerinden yürütülmüştür.

Birinci dönem; Nahiv ilminin kurucusu Ebu'l-Esved (ö.67/686) ile başlar, el-Halil b. Ahmed (ö.175/791)'e kadar sürer. Bu dönemde kendi içinde iki tabakaya ayrılır. Birinci tabakanın önemli şahsiyetleri; Nasr b. Âsım (ö.89/708), Abdurrahman b. Hurmuz (ö.117/735) ‘Anbese b. Me‘dân el-Fîl (ö.100/718) ve Yahyâ b. Ya‘mer (ö.129/746) gibi alimlerdir. Birinci tabakada bu ilmin temelleri atılmakla beraber kıyas fikrî gelişmemiş olup, elde edilen bilgiler de bir kitap oluşturacak düzeyde değildi. İkinci tabakanın önemli şahsiyetleri ise; Amr b. İshâk el-Hadramî (ö.117/735), İsâ b. Ömer es-Sekâfî (ö.149/766) ve Ebû Amr Zebbân b. el-‘Alâ (ö.154/771) gibi alimlerdir.

Bu tabakada nahiv konuları çoğalmış, birçok kural belirlenmiş, alimler arasında münazaralar yapılmaya başlanmış ve bunların sonucunda kıymetli eserler ortaya konulmuştur. İkinci tabakada İbn İshâk ile birlikte kıyasın temelleri atılmış ve illetlendirme fikrî oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde Arap dili bütün dalları ile birlikte işlenmiştir. Örneğin bu dönemdeki edipler hem nahiv hem sarf hem de lugat bilgini idi.⁵⁸

İkinci dönem, Üçüncü tabakadan Basralı alimlerden el-Halil b. Ahmed (ö.175/791), el-Ahfeş el-Kebîr (ö.177/793), Yûnus (ö.182/798) ve Kûfeli Ebû Ca‘fer er-Ruâsî (ö.187/803), Muâz b. Muslim el-Herrâ (ö.187/803) ile başlar; Dördüncü tabakadan Basralı Sîbeveyhi (ö.182/798), el-Yezîdî (ö.202/817), Ebû Zeyd (ö.215/830) ve Kûfeli el-Kisâî (ö.189/805) ile devam eder. Beşinci tabakadan Basralı el-Ahfeş es-Sağîr (ö.215/850), Muhammed b. el-Mustenir Kutrub (ö.210/825 civarı) ve Kûfeli Ebu'l-Hasan Ali b. el-Mubârek el-Ahmer (ö.194/809), Yahyâ b. Ziyad el-Ferrâ (ö.207/822), ve el-Lihyânî (ö.210/835) ile biter.⁵⁹

el-Halil ve er-Ruâsî ile birlikte Basra ve Kûfe şehirlerinde bu iki ekolün temelleri atılmış, Basralı alimler özellikle el-Halil ve öğrencisi Sîbeveyhi nahiv ve sarf ilimlerinde büyük bir mesafe kat ederken nahiv ilmine daha çok ilgi göstermişlerdir. Hicaz ve Necd bölgelerine giderek bedevilerden dil malzemesi toplayan el-Halil, nahiv

⁵⁸ et-Tantâvî, a.g.e., s. 37-39.

⁵⁹ et-Tantâvî, a.g.e., s. 69.

ilminin gelişmesinde çok etkili olmuştur. Konuların sınırlarını tayin etmek, sebep ve illetlerini belirlemek suretiyle bu dilin birçok kaidelerini tespit etmiştir. el-Halil'in öğrencisi ve Basra ekolünün en büyük temsilcisi olan Sîbeveyhi onu takip etmiş ve gramer alanında günümüze ulaşan en eski eser olan *el-Kitâb* adlı eserini yazmıştır.

Basralıların nahiv ilmine daha çok ilgi göstermeleri, sarf konularına ancak nahiv kitaplarının sonunda yer vermelerine neden olmuştur. Kûfe ekolünün önemli şahsiyetleri olan Muâz b. Muslim el-Herrâ, yeğeni er-Ruâsî ile birlikte sarf ilmine yönelmiş ve bu alanda ün yapmışlardır. Sarf ilmine olan bu ilgileri haklı olarak onları bu ilmin kurucuları olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.⁶⁰

Daha bu dönemin başlarında, lügat, edebîyat ve ahbar konuları nahiv ilminden ayrılırken sarf ilmi, nahiv ilmine olan şiddetli bağlılığından dolayı III./IX. yüzyıla kadarki zaman diliminde, geniş manasıyla morfoloji ve sentaksı içine alan gramerin alt bölümü olarak kalmıştır.⁶¹ Bu şekilde bir buçuk asırlık bir dönemde, sarf ilminin konuları nahiv ilmi adı altında yazılan kitapların sonlarında kendilerine ayrılan bölümde varlığını sürdürmüştür. Bu uygulama bazı alimler tarafından uzun bir süre devam ettirilmiştir. Bu durumun müteahhir alimlerin kitaplarında da görülmesi, bazı alimlerin nahiv ilmini "Kelimenin müfred halinde veya cümle içindeki durumunun bilinmesidir." şeklinde tanımlamasına sebep olmuştur. Bu dönemde sarf alanında telif edilen ilk eser er-Ruâsî'nin *el-Faysal* adlı kitabıdır.⁶²

Bu dönem, diğer ilimler için olduğu gibi nahiv ilmi için de çok bereketli geçmiştir. Alimler bu ilimde büyük bir mesafe kat etmiş, bu ilmin doruklarına ulaşmışlardır. Ünlü dilbilimci Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i bu dönemin ulaştığı ilim seviyesini belirtmek için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Sîbeveyhi *el-Kitâb*'i ile bu döneme damgasını vurmuş kendinden sonraki alimlerde böyle bir kitap yazamayacakları hissini doğurmuştur. Bundan sonraki üç asır boyunca alimler, üzerinde

⁶⁰ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 42-43.

⁶¹ Demirayak-Bakırcı, **a.g.e.**, s. 16.

⁶² et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 40-43.

şerh, ihtisar, ikmal ve savunmalar yapmak sureti ile bu kitaba yoğunlaşmışlardır. Bu kitapta nahiv bilgileri ile birlikte sarf konularının da ayrıntılarıyla işlenmiş olması,⁶³ sarf ilminin her ne kadar nahivden ayrı bir ilim olarak düşünülmesi bile bu ilmin bu dönemde Basra ekolünde ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Kûfe ekolünün bu dönemde sarf ilmi adına attıkları adımlar yetersiz kalmış onu nahiv ilminin gölgesinden kurtaramamıştır.

Üçüncü dönem; Olgunluk ve Kemal Dönemi. Bu dönem altıncı tabakanın imamları el-Mâzinî (ö.247/861) ve İbnu's-Sikkât (ö.244/858) ile başlamış yedinci tabakanın imamları, Basra ve Kûfe ekollerinin son temsilcileri olan el-Muberrred (ö.285/898) ve Sa'leb (ö.291/903) dönemini de içine alarak hicri III. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Bu dönemde el-Halil ve er-Ruâsî ile birlikte Basra ve Kûfe ekolleri arasında başlayan rekabet kızıymış ve bu rekabet neticesinde alimler, ikinci dönemde belirlenmiş olan kurallara şerhler ve kısaltmalar yapmak sureti ile gramer ilmindeki ıstılahları tamamlamış, tanımları sadeleştirilmiş ve bu ilmi kemale erdirmişlerdir.⁶⁴ Bu dönemin (III./IX. yüzyılın) başlarında Arap dilcileri Arap dilini (grameri) iki kısma ayırmaya, kelimenin yapısı ile ilgili konuları içine alan bilime sarf ilmi, kelimenin cümle içindeki kullanımını esas alan bilime ise nahiv ilmi demeye başlamışlardır. Buna bağlı olarak el-Mâzinî gibi vakitlerinin çoğunu sarf ilmine ayıran alimler ortaya çıkmıştır. el-Mâzinî'nin bu alanda kaleme yazdığı *tasrîf* adlı eseri bize ulaşan ilk sarf kitabı olma özelliğini taşımaktadır.⁶⁵ Bu dönemden itibaren sarf ilminin konuları nahivden bağımsız bir şekilde ele alındığı gibi Sîbeveyhi ve ondan sonra gelen birçok alimin yaptığı gibi sarf ve nahiv konularını birlikte işlemeye devam edenler de olmuştur.⁶⁶ Bu durum İbn Mâlik (ö.672/1274) dönemine kadar devam etmiştir. Nitekim İbnMâlik *Elfiyye* adlı

⁶³ Durmuş, "a.g.m"., **DİA**, XXXII, s. 302; Sarf konuları için ayrıca bakınız. Sîbeveyhi, **a.g.e.**, IV, 242-481.

⁶⁴ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 46.

⁶⁵ el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 67.

⁶⁶ er-Râcihî, **a.g.e.**, s. 8.

eserini *el-Kitâb*'ta olduğu gibi iki bölüme ayırmış, birinci bölümde nahiv ilmine, ikinci bölümde ise sarf ilmine yer vermiştir.

Dördüncü dönem; (Tercih Dönemi) Olgunluk dönemi, Basra ve Kûfe ekollerinin çekişmesi ile bitmiş; bu ekollerin temsilcileri tarafından yürütülen hararetli çalışmaların, Arap dilinin edebî mahsullerinin derlenip, kurallarının tespit edilmesinde büyük faydası olmuştur. Abbâsî hilâfetinin Bağdat'ta taşınmasından bir süre sonra Basra ve Kûfe ekollerinin temsilcileri Bağdat'ta faaliyet göstermiş, bunun sonucunda Bağdat'a Basra ve Kûfe ekollerinden herhangi birini tercih eden alimler olduğu gibi bu iki ekolü sentezleyen ve üçüncü bir mezhep olan Bağdat ekolünü kuranlar da olmuştur. el-Ahfeş el-Evsat (ö.210/825)'in tohumlarını attığı bu ekolün kurulmasında İbn Keysân (ö.299/912), Ebû Bekr İbnu'l-Hayyât (ö.320/932)ve İbn Şukayr (ö.315/927) gibi alimler, önemli rol oynamışlardır.⁶⁷ Zamanla bu yeni ekolün kendisine mahsus görüşleri ortaya çıkmış, birçok alim tarafından büyük ilgi görmüş ve artık IV./X. asırda bu ekol sayesinde Basra ve Kûfe ikilemi bitmeye yüz tutmuş yerini bu yeni ekole bırakmıştır.⁶⁸

Bağdat ekolü; III./IX. yüzyılın sonlarında oluşmaya başlamış, Büveyhîlerin Bağdat'ı işgalinden sonra IV./X. yüzyılın ortalarına doğru dağılmıştır. Dağılma dönemi tarihte mutekaddimûn ve muteahhirûn kavramını beraberinde getirmiştir. Niftaveyh (ö. 323/935), Ebu Bekr İbnu'l-Enbarî (ö.328/940), ve İbn Durusteveyh (ö.347/958-959) mutekaddimûn dilcilerin sonuncularını temsil ediyordu. Ebu Saîd es-Sîrâfî (ö.368/979), İbn Hâleveyh (ö.370/980-981) ve Ebû Alî Hasen b. Ahmed el-Fârisî (ö. 377/987) ise muteahhirûn dilcilerin ilkleri olarak kabul görmüştür. Bu ekolün dağılmasından sonra Mısır, Endülüs, Irak ve Doğu mektepleri oluşmuş bu mekteplerde yetişen alimler çoğunlukla Basra ekolünün görüşlerini benimsemekle birlikte ilk iki ekolün görüşlerinden seçme ve tercihlerde bulunmak sureti ile Bağdat ekolünün yolunda

⁶⁷ Durmuş, "a.g.m"., **DİA**, XXXII, s. 304; Demirayak-Bakırcı, **a.g.e.**, s. 74-75.

⁶⁸ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 185.

yürümüşlerdir. Bu durum günümüz nahiv kitaplarının çoğunda olduğu gibi devam etmiştir.⁶⁹

Mısır ekolü; Vellâd b. Muhammed et-Temîmî (ö.263/876) ile başlar, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs (ö.338/950), İbn Bâbişâ (ö.469/1077) İbn Kattâ (ö.515/1121), İbn Mu'tî (ö.628/1231), Ebu'I-Bekâ Muvaffakuddin b. Yaîş (ö. 643/1245), İbnu'l-Hâcib (ö.646/1248), İbn Hişâm el-Ensârî (ö.761/1360), İbn Akîl (ö.769/1367), İbn Cemâ'e (ö.819/1416), Halid el-Ezherî (ö.905/1499), es-Suyûtî (ö.911/1505), el-Eşmunî (ö.929/1522) gibileri bu ekolün önde gelen alimleridir.⁷⁰

Endülüs ekolü; burada ilk defa nahiv ile uğraştığı bilinen Cu'dî b. Osmân el-Mevrûrî (ö.198/813), ile başlamış; Ebû Ali el-Kâlî (ö.366/977), İbn Kûtiyye (ö.367/977), İbn Sîde (ö.448/1056), eş-Şentemerî (ö.476/1083), İbnu's-Sîd el-Batalyavsî (ö.521/1127), İbn Tarâve (ö.528/1133), es-Suheyli (ö.581/1185), İbn Madâ (ö.592/1195), İbn Usfûr (ö.662/1263), İbn Mâlik (ö.672/1274), Esîruddîn Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî (ö.745/1344) gibi burada ün yapmış kimseler ile devam etmiştir.⁷¹

Bağdat, Mısır, Endülüs, Irak ve Doğu ekolleri daha ziyade hicri IV. yüzyıla kadar toplanan malzemeyi ve yazılan eserleri esas alarak bunları özetlemek ve şerh etmek sureti ile, bazen de yeni görüşler ekleyerek yeniden düzenlemiş ve yeni tasniflere tabi tutmuştur.⁷² V./XI. yüzyılın başlarından itibaren gramer alanındaki çalışmalar ciddi bir durgunluk devresi yaşamışsa da medreselerin açılmasıyla dil alanındaki çalışmalar yön değiştirmiş, kemale ermiş olan kuralların sadeleştirilmesine, ders programlarına uygun hale getirilmesine başlanmış ve bu durum böyle devam etmiştir.⁷³

⁶⁹ Durmuş, "a.g.m"., **DİA**, XXXII, 303-304; el-Hindâvî, **a.g.e.**, , s. 189.

⁷⁰ Demirayak-Bakırcı, **a.g.e.**, s. 206.

⁷¹ Demirayak-Bakırcı, **a.g.e.**, s. 206.

⁷² Durmuş, "a.g.m"., **DİA**, XXXII, 304; Çetin, "a.g.m"., **DİA**, III, 297.

⁷³ Durmuş, "a.g.m"., **DİA**, XXXII, 303.

9. SARF İLMİNİN KURUCUSU

İlk dönemlerde sarf konularının nahiv konularının içerisinde işlenmesi ve sarf konularının nahiv ilminin bir bölümü olarak görülmesinden dolayı bu dönemlerdeki alimler sarf ilminin kurucusu hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir.⁷⁴ Bu konu hakkında bize ulaşan ilk görüş muteahhir alimlerden Ebu Abdullah Muhammed b. Suleyman Kâfiyeci (ö.879/1474)'ye aittir. Kâfiyeci, alimlerin sarf ilmini kuran ilk kişinin, Muâz (r.a.) olduğu hakkındaittifak ettiklerini söyler. (r.a.) ifadesi sadece sahabeler için kullanıldığından bu söz ile kast edileninsahabi Muâz b. Cebel olduğu anlaşılmaktadır.

es-Suyûtî (ö.911/1505), Kâfiyeci'nin iddiasını red ederek “Hocam sarf ilmini ilk tespit eden kişinin Muâz b. Cebel olduğunu belirtmiş ama bu kesinlikle yanlıştır. Zaten bu durumu kendisine sorulduğunda bana herhangi bir cevap vermedi.” demektedir. es-Suyûtî, daha sonra “alimlerin sarf ilminin kurucusunun Muâz İbnu'l-Muslim el-Herrâ (ö. 187/803) olduğu konusunda ittifak ettiğini” bildirmektedir.⁷⁵

el-Herrâ, Abdumelik b. Mervân (ö.86/705) döneminde doğmuş. Hire elbiseleri sattığından ona el-Herrâ lakabı takılmıştır. Kıraate dair bazı rivayetleri olmakla beraber hem nahiv hem de sarf alanlarında eserler vermiş ancak hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. el-Herrâ Muhammed b. Ka'bın mevlası, Kûfe ekolünün ünlü alimi ve kurucusu er-Ruâsî'nin amcasıdır. es-Suyûtî'nin ez-Zubeydî'den naklettğine göre, Abdumelik'in hocası ve bir nahiv alimi olan Ebû Muslim insanların sarf ilmini icat etmelerini hoş karşılamamış ve buna tepki olarak şu beyitleri söylemiştir.⁷⁶

قد كان أخذهم في النحو يُعجبني حتى تعاطوا كلام الزنج والروم

⁷⁴ Demirayak-Bakırcı, **a.g.e.**, s. 188.

⁷⁵ Celaluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, **el-İktirâh**, tl. Muhammed Suleyman Yâkût, Daru'l-me'rifetu'l-câmi'iyye, Söter. 2006, s. 432; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, 2.bs., thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Daru'l-fikr, byy 1979, II, 291.

⁷⁶ es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 290-292.

لما سمعت كلاماً لست أفهمه كأنه زجل الغربان واليوم

تركت نحوهم والله يعصمني من التقخم في تلك الجرائم

Nahiv ilmi ile uğraşıp tartışmaları hoşuma gitmişti,

Zencilerin ve Romalıların dilleriyle konuşmaya başlayınca kadar

Anlamadığım konuşmalarını duyduğumda,

Kargaların ve baykuşların sesleri gibi olan.

Nahiv adına yaptıklarını terk ettim Allah beni korusun,

Böyle mikroplara/günahlara bulaşmaktan

Başka bir rivayetteAbdumelik'in hocası Ebû Muslim, el-Herrâ'nın yanındayken, el-Herrâ'nın sarf konuları hakkında bir kişi ile münazaraya girdiğini ve el-Herrâ 'ın bu adama "يا فاعلُ أفعِلْ من تأزُّهم أراً" fiilini nasıl kullandığını işitince, bu konuşmadan hiç bir şey anlamamış ve onların yanından ayrıлып biraz önce geçen beyitleri söylemiştir. Buna karşılık el-Herrâ da Ebû Muslim'e cevap olarak şu beyitleri söylemiştir.⁷⁷

عاجلتها أمرَ حتى إذا شبتَ ولم تُحسنِ أبا جيدها

سميتَ من يعرفها جاهلاً يُصدرها من بعد إيرادها

سهلَ منها كلُّ مُستصعبٍ طوِّدَ علا أقرانِ أطوادها

⁷⁷ es-Suyûtî, a.g.e., II, 291.

Arap dili ile çocukluğundan beri uğraştın ta ki

İhtiyarladın ve bu dili güzel konuşamadın

Bu dili iyi konuşanları cahil olarak nitelendirdin

Arap dilini yeniden ortaya koyanları

Bütün zorluklarını kolaylaştıranları

Akranlarına üstünlük kuranları

es-Suyûtî bu rivayetlere dayanarak sarf ilminin kurucusunun el-Herrâ olduğu sonucuna vardığını söylemektedir.⁷⁸

el-Hindâvî, sarf ilminin kurucusunu belirleyecek tarihi verilerin yokluğu, el-Herrâ hakkında gelen rivayetlerin ise sarf ilminin kuralları ile ilgili olmayıp bu ilmin bir üst düzeyi olan dil kıyası (temrîn) ile ilgili olmasından dolayı el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olmadığını savunmaktadır. Bu konudaki deliller bu ilmin el-Herrâ'dan daha önce hicri I. asrın başlarında var olduğunu ve sarf ilminin kurucusu hakkındaki sorunun cevapsız kaldığını söylemektedir.⁷⁹

Şevkî Dayf ise bu rivayetlerin el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olması için yeterli olmadığını, sarf kitaplarında ona nispet edilecek kayda değer bir bilginin bulunmadığını ve onun ilminin de er-Ruâsî gibi sınırlı olduğunu söylemektedir.⁸⁰

Nahiv ilminin kurucusuna delalet eden rivayetlerin çokluğuna rağmen sarf ilminin kurucusu hakkında elimize ulaşan bir bilginin olmaması, sarf ilminin ilk zamanlarda müstakil bir ilim olmayıp nahiv ilmi ile beraber işleniyor olmasından

⁷⁸ es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 291.

⁷⁹ el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 55.

⁸⁰ Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 154.

kaynaklanmaktadır. es-Suyûtî'nin bu konudaki rivayetleri ise sarf ilminin kurucusundan çok sarf ilminin el-Herrâ zamanında biliniyor olduğuna delalet etmektedir.

10. SARF ALANINDA YAZILMIŞ ÖNEMLİ ESERLER

İslamın ilk döneminde sarf ilmi nahiv ilminden ayrı olarak düşünülmediğinden bu alanda yazılmış eserlere ancak hicrî II. yüzyılın başlarından rastlanır. Ancak bizim buradaki amacımız sarf ilmi alanında yazılmış olduğu bilinen ilk kitaptan başlayarak Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un dönemine kadarki kitapları düzenli bir şekilde sıralamaktır.

Daha önce de değindiğimiz gibi es-Suyûtî, el-Herrâ (ö.187/803)'dan gelen bir rivayete dayanarak el-Herrâ'yı sarf ilminin kurucusu saymıştır. Ancak el-Herrâ'nın yaptığı temrîn meselelerini tartışmaktan daha öteye gitmediği, temrîn meselelerini tartışabilmenin ise daha önce sarf ilminin kurallarının konulmuş olmasına dayandığından es-Suyûtî ve el-Herrâ'dan bize bu rivayetler dışında herhangi bir kitap veya görüş ulaşmadığından bu görüş kabul görmemiştir.⁸¹

Nahiv ilminde olduğu gibi sarf ile ilgili konuları ele alan ve bize ulaşan en eski kitap Sîbeveyhi (ö.180/796)'nin *el-Kitâb* adlı eseridir. Sîbeveyhi bu kitabında sarf konularına ayrıntılarıyla yer vermiş kendinden sonraki alimlere büyük malzeme bırakmıştır. Nitekim el-Mâzinî, (ö.247/861) Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından da yararlanarak *Kitabu't-tasrîf* adlı eserini yazmıştır. Bu eser zamanımıza ulaşan en eski müstakil sarf kitabı olduğundan el-Mâzinî, bazı alimler tarafından sarf ilminin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Ancak ondan önce de kimi alimlere, aynı adı taşıyan veya başka adlarla anılan ve günümüze ulaşmamış bazı eserler dayandırılmıştır.⁸² Sarf alanında hicri 8. yüzyıla kadar yazılmış ünlü şunlardır:

⁸¹ Şevkî Dayf, **a.g.e.**, s. 154; el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 55; Hulusi Kılıç, "Sarf", **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, s. 137.

⁸² Kılıç, "a.g.m", **DİA**, XXXVI, s. 137.

Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 175/791) ve'l-	<i>el-Vakf ve'l-İbtidâ, el-Cem'u ifrâd, et-Tasğir,</i>
Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805)	<i>el-Mesâdir,</i>
Ali b. Hasan el-Ahmer (ö.194/809)	<i>Kitabu't-Tasrîf,</i>
Nadr b. Şumeyl (ö.204/820)	<i>el-Masâdir,</i>
Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö.207/822) fi'l- Memdûd, el- Mu'ennes, el-İdgâm,	<i>Kitabu't-Tasrîf, el-Mesadir Kurân, el-Maksûr ve'l- Muzekker ve'l-</i>
Ebu'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat (ö.210/825)	<i>Kitabu't-Tasrîf,</i>
Kutrub Muhammed İbnu'l-Mustenîr (ö.210/825 ?) ef'ale,	<i>el-İştikâk, el-Hemz, Fe'ale ve</i>
II./VIII. ve III./IX. yüzyıllarda kaleme alınan bu eserlerden sonra IV./X. yüzyıldan itibaren sarf ilmine dair birçok eser yazılmış olup bunların başlıcaları şunlardır:	
Ebû Amr el-Cermî (ö.225/840)	<i>el-Ebniye ve't-Tasrîf,</i>
el-Mubberred (ö.285/898)	<i>et-Tasrîf,</i>
Ebu Ca'fer et-Taberî (ö.304/916)	<i>et-Tasrîf,</i>
İbn Keysân (ö.320/932)	<i>et-Tasârîf,</i>
İbn Kâsım b. Muhammed el-Mueddib (ö.338/949-950?)	<i>Dekâiku't-Tasrîf</i>
Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987)	<i>et-Tekmile,</i>
Rummânî (ö.384/994)	<i>et-Tasrîf,</i>

İbn Cinnî (ö.392/1001) <i>Munsif fi</i> <i>Mâzinî,</i>	<i>et-Tasrîfu 'l-Mulûkî ve el-</i> <i>Şerhi 't-Tasrîf li 'l-</i>
‘İsâmuddîn el-İsferâyînî (ö. 406/1016)	<i>Mîzânul-Edeb,</i>
Abdulkahir el-Curcânî (ö.471/1078)	<i>el‘Umde ve el-Miftâh,</i>
Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö.518/1124)	<i>Nuzhetu't-Tarf,</i>
Neşvân b.Saîd el-Himyerî (ö.573/1118)	<i>Risâle fi't-Tasrîf,</i>
İbnu'ş-Şecerî (ö. 542/1148)	<i>el-Emâli,</i>
Kemaluddîn el-Enbârî (ö.577/1181)	<i>el-Vecîz,</i>
es-Sekkâkî (ö.626/1228)	<i>Miftâhu 'l- 'ulûm (sarf kısmı),</i>
Ebu 'I-Bekâ İbn Ye'îş (ö. 643/1 245)	<i>Şerhu 't-tasrîfi 'l-mulûkî,</i>
İbnu'I-Hâcib (ö.646/1248)	<i>eş-Şâfiye,</i>
Ahmed b. Ali b. Mes'ûd (538/660-1144/1262[?])	<i>Merâhu 'l-ervâh</i>
‘İzzeddîn ez-Zencânî’ (ö. 660/1262 [?])	<i>el- ‘İzzî,</i>
İbn Usfûr (ö.662/1263)	<i>el-Mumti ‘,</i>
İbn Mâlik (ö.672/1274) <i>lâmiyetu 'l-ef'âl</i>	<i>Elfiyye (sarf kısmı),</i>
Radî el-Esterâbâdî (ö.717/1316).	<i>Şerhu 'ş-şâfiye,</i>
Ebû Hayyân el-Endulusi (ö.745/1344)	<i>el-Mubdi,</i>
Ahmed b. Hasan el-Çarperdî (ö. 746/1345)	<i>Şerhu 'ş-şâfiye,</i>

el-Çarperdi'nin bu eseri eş-Şâfiye'nin şerhleri arasında en çok kullanılanı olup Türkçeye çevirisi yapılmıştır.⁸³ İslam dünyasında özellikle Osmanlı medreselerinde İbnu'l-Hacib'in eş-Şâfiyesi, kim tarafından kaleme alındığı belli olmayan *el-Emsile*, *Binâu'l-ef'âl ve el-Maksud* üçlüsü, ez-Zencânî'nin *el-İzzî* adlı eseri ve Ahmed b. Ali b. Mes'ud'un *Merâhu'l-ervâh* adlı eseri gibi muhtasar sarf kitapları büyük ilgi görmüştür. Dönemin ünlü alimleri tarafından bu kitaplara çok sayıda şerh ve haşiye yazılmıştır. Bu kitapların yeni baskıları ve Türkçe tercümeleri yapılmıştır. Medrese eğitiminde günümüzde de önemini koruyan son beş eser *sarf cümlesi* olarak da tanınmaktadır.⁸⁴ İbrâhim b. Abdulvehhâb b. İbrâhim 'İzzeddîn ez-Zencânî'nin (ö. 660/1262 [?]) yıllarında Bağdat'ta tamamladığı *el-İzzî* adlı eseri⁸⁵ ve Sa'deddin et-Teftâzânî (ö.791/1389) tarafından bu eser üzerine yazılan şerh hala Türkiyedeki medreselerde önemli bir yere sahiptir.

⁸³ Katip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn**, Daru ihyai't-turasi'l-Ârabi, Beyrût bty, II, 1020-1022.

⁸⁴ Kılıç, "a.g.m"., **DİA**, XXXVI, 137.

⁸⁵ es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 122.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUSÂMUDDÎN EBU'L-FEDÂİL AHMED B.ALİ B. MES'ÛD'UNHAYATI VE MERÂHU'L-ERVÂH ADLI ESERİ

1. AHMED B. ALİ B. MES'ÛD VEYAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Siyasi Hayat

Alimler, yaşadıkları dönemin gerek siyasî gerek sosyal ve gerekse ilmî faaliyetlerinden etkilenmektedirler. Bu sebeple Ahmed b. Ali b. Mes'ud'un yaşadığını düşündüğümüz dönemin (538/650-1144/1250[?]) siyasî, içtimaî ve ilmî faaliyetlerine kısaca temas etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Yazarın yaşamış olduğunu düşündüğümüz bu dönem, siyasî açıdan oldukça hareketli bir dönemdir. Bu dönem, İslam medeniyetinin gelişme ve yükselme dönemi (XII/XVII)'nin ikinci yarısına tekabül etmektedir.⁸⁶ İslam kültür ve medeniyetinin en verimli çağlarının sonlarına rastlayan bu dönem, İslam tarihinin karışık ve çalkantılı dönemlerinden biridir.

Bu dönemde İslam medeniyetinin doğusunda yer alan, mezhep kavgaları ve siyâsî iç çekişmelerle zayıflamış olan Abbâsî hilafeti (749-1258), dışarıdan kaynaklanan siyasî, dinîve iktisadî baskılar sebebiyle otoritesini iyice kaybetmişti. Öyle ki, bu devletin sınırları içerisinde bağımsız hareket eden, birçok devlet ortaya çıkmıştı.⁸⁷

⁸⁶ Sarıçam, Erşahin, **a.g.e.**, s. 43-44.

⁸⁷ Philip K. Hitti, **Siyasi ve kültürel İslam Tarihi**, (Çev.), Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, II, 707-883.

Bu dönemde İslam medeniyetinin batısında bulunan Emevi hanedanı (632-661)'nin bir devamı olan Endülüs (İspanya) Emevi Devleti (756/1031) de yıkılmıştı. Bu devletin yıkılışından itibaren bir dönem yaşanan siyasî kargaşadan sonra buraya sırasıyla Murâbitlar (1086/1147), Muvahhidler (1147/1232) ile Beni Ahmer Devleti (1232/1492) hakim olmuştur.⁸⁸

İran ve Hârizm bölgesinde Harizmşahlar (1097/1231)⁸⁹ bu devletten sonra Türk-İslâm hânedanı olan Salgurlular (1148/1286) İran'ın Fars bölgesini yönetmişlerdir.⁹⁰ Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da Türk-İslâm hânedanı olan Karahanlılar (840/1212),⁹¹ Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da ise yine bir Müslüman-Türk hânedanı olan Gazneliler (963/1186)⁹² ile Gurlular (1100/1215) hüküm sürmüştür.⁹³

Arrân-Azerbaycan-Cibâl topraklarında, Türk-İslâm hânedanı olan İldenizliler (1148/1225),⁹⁴ Musul ve Halep merkez olmak üzere el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'de ise Türk-İslâm hânedanı olan Zengîler (1127/1233) hüküm sürmüştür.⁹⁵

Ortadoğu, Mısır, Hicaz, Yemen ve Kuzey Afrika'da Eyyûbiler (1171/1462),⁹⁶ Eyyûbilerden sonra burada yine Müslüman Türk devleti olan Memlükler (1250/1517) buraya hakim olmuşlardır.⁹⁷

⁸⁸ Nuri Ünlü, **Anahatlarıyla İslam Tarihi, Başlangıcından 1918'e**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No:9, İstanbul 1984, s. 118.

⁸⁹ Aydın Taneri "Harizmşahlar" **DİA**, XVI, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, İstanbul 1997, s. 228.

⁹⁰ Erdoğan Merçil, "Salgurlular" **DİA**, XXXVI, İstanbul 1997, s. 29.

⁹¹ Abdülkerim Özaydın "Karahanlılar" **DİA**, XXIV, İstanbul 2001, s. 404.

⁹² Erdoğan Merçil "Gazneliler" **DİA**, XIII, İstanbul 1996, s. 228.

⁹³ İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular" **DİA**, XIV, İstanbul 1996, s. 207.

⁹⁴ Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler" **DİA**, XXII, İstanbul 2000, s. 82.

⁹⁵ Gülay Ögün Bezer, "Zengiler" **DİA**, XXXIV, İstanbul 1994, s. 268.

⁹⁶ Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler" **DİA**, IX, İstanbul 1994, s. 20; Ünlü, **a.g.e.**, s. 194.

⁹⁷ Ünlü, **a.g.e.**, s. 195. İsmail Yiğit, "Memlükler" **DİA**, XXIX, Ankara 2004, s. 20.

Bu dönemde Türkler'in İslâmî devirde kurdukları en büyük hânedanlardan biri olan Selçuklular (1040/1308) ise bölünerek Kirman Selçukluları (1048/1187), Anadolu Selçukluları (1075/1308), Suriye Selçukluları (1079/1117) ve Irak Selçukluları (1118/1194) olmak üzere dört parçaya ayrılmıştır.⁹⁸

Bu devrin başlıca siyasî olaylarından biri Müslümanlara karşı 1096 yılından başlayarak 1291'de Hristiyanların Doğu'da son merkezi olan Akka'dan çıkarılmasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıl süren haçlı seferleridir. İslam âleminde merkezî otoritenin zayıflamasıyla beraber Müslümanların kendi aralarındaki şiddetli savaşların yanı sıra yapılan haçlı seferleri İslam dünyasında büyük tahribata neden olmuştur.⁹⁹ Diğer taraftan Moğolların 1218'den itibaren Cengiz Han (1206/1227) idaresinde Çin'den sonra batıya yönelmesi, İslam âleminin tarihte eşine çok az rastlanan büyük bir istilaya uğramasına neden olmuştur. Cengiz Han liderliğindeki Moğollar, Harizmşahlar Devleti'ni yıkarak Semerkant, Buhara, Taşkent, Harizm, Belh gibi şehirleri yerle bir ederek batıya doğru ilerlemiş, Cengiz Han'dan sonra bu istilatorunu Hülagu (1256/1265) ile devam ettirmiştir. Bu dönemde İran, Irak ve beş asırdan beri İslam dünyasının başşehri durumunda olan Bağdat şehri 1258 yılında büyük bir tahribata uğramıştır.¹⁰⁰ Bu felaket ancak 1260 yılında Ayn Calut'ta Memlük kumandanı Baybars (ö. 725/1325) tarafından durdurulabilmiştir.¹⁰¹

1.2. Sosyal Hayat

Bu dönemde genellikle devlet, hânedanın ortak mülkü sayılıyor, merkezi idarenin ve bürokrasinin başında vezir bulunuyordu. Valilik yapan şehzadelerin ve tabi

⁹⁸ Faruk Sümer, "Selçuklular" **DİA**, XXXVI, İstanbul 1997, s. 365.

⁹⁹ Işın Demirkent, "Haçlılar", **DİA**, XIV, İstanbul 1996, s. 525.

¹⁰⁰ Hitti, **a.g.e.**, s. 760-763.

¹⁰¹ İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târih**, Bahar yayınları, (Çev.), Ahmet Ağırakça-Abdulkerim Özeydin, İstanbul bty. XII, s. 328-351; Hakkı Dursun Yıldız "Abbasiler" **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 36-37.

devletlerin merkezi idarede birer temsilcisi, eyaletlerde ve tabi devletlerde de hükümdarın birer vekili bulunuyordu.¹⁰²

İslam aleminde toplumdinî açıdan genel olarak, müslümanlar ve gayri müslimler olmak üzere iki gruptan meydana geliyordu. Zimmî diye anılan Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan gayri müslimler devletin himayesinde geniş bir dini hürriyete sahip olarak rahat bir şekilde yaşıyor, ibadet ve dinî eğitimlerini istedikleri gibi alabiliyorlardı. Gayri müslimler devlet teşkilatının birçok mevkiinde görev alabiliyorlardı. Örneğin Eyyûbilerde kâtipler sınıfı Hıristiyan ve Yahudilerden teşekkül ediyordu. Bürokrasi ve maliye de bunların elindeydi. Ulema sınıfı ise bunlardan sonra geliyordu. Endülüste ise hânedana mahsus devlet başkanlığı hariç diğer üst makamların hepsine yükselebiliyorlardı. Toplumsal açıdan ise insanlar genel olarak havas ve avam denilen iki tabakadan oluşuyordu. Birinci sınıfı halifenin yakınları, vezirler, emirler, kadılar, alimler, edipler ve kâtipler oluşturmaktaydı. İkinci sınıfı esnaf, sanatkarlar, çiftçiler, askerler, köleler ve diğer gruplar oluşturuyordu.¹⁰³

Savaş esirleri olan köleler toplumun büyük bir kesimini teşkil ediyordu. Bunların çoğu Slav, Rum ve Zenci idi. Mısır, Kuzey Afrika ve Kuzey Arabistan gibi yerler ise köle ticaretinin en önemli pazarları sayılırdı. İslam aleminde refahın artmasıyla lüks ve konfor da artmış, muhteşem köşk vesaraylar yapılmış eğlence ve müzik meclisleri tertip edilmiştir. Halife, vezir ve diğer devlet adamları saray veköşklerde; halk ise kerpiç, tuğla, kireç ve alçı kullanılarak yapılan tek katlı evlerde yaşıyordu.¹⁰⁴

İslam alemi bir taraftan Bağdat'tan Buhara'ya, diğer taraftan Kahire'den Endülüs'e doğru genişlerken dönemin ihtiyaçlarına göre ilmî, fikrî ve siyasî yapılanmaya ihtiyaç duymuştur. Bu dönemde toplumun manevi ve ahlaki açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerinde yoğunlaşan birçok tarikat kurulmuştur. Değişik

¹⁰² Taneri "a.g.m.," **DİA**, XVI, 230; Ramazan Şeşen, "a.g.m.," **DİA**, IX, 24; Sarıçam, Erşahin, **a.g.e.**, s. 88-795.

¹⁰³ Sarıçam, Erşahin, **a.g.e.**, s.64-73; Yıldız "a.g.m.," **DİA**, I, 46; Mehmet Özdemir, "Endülüs" **DİA**, XI, İstanbul 1995, s. 216-217.

¹⁰⁴ Yıldız "a.g.m.," **DİA**, I, 46-47.

zaman ve coğrafyalarda tekkelerzaviye. hankâh, dergah, ribat gibi isimlerle anılan yerlerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁰⁵ Abdulkadir Geylani (ö. 561/1165-66)'nin kurduğu Kadiriyye, Ahmed er-Rifâî (ö.578/1182)'nin kurduğu Rifâiyye, Ahmed Yesevi (ö. XI/XII [?])'ye nisbet edilen Yeseviyye, Necmeddîn-i Kubrâ (ö. 618/1221)'ya nisbet edilen Kubreviyye, es-Sühreverdi (ö. 632/1234) 'nin kurduğu Sühreverdiyye ve Hasan el-Çiştî (ö. 633/1236)'nin kurduğu Çiştîyye, bu dönemde kurulan önemli tarikatlardır. Tarikatlar, bu günkü anlamıyla müesseseleri kurulmuştur. Tarikatların, artık tekke ve zaviyeleriyle İslam memleketlerinin her tarafına yayılmış olduğu görülmektedir.¹⁰⁶

Bu dönemde, Ebu'I-Hasan el-Eş'ari (ö. 324/935-36) tarafından kurulan Ehl-i sünnet kelamı giderek gelişmiş ve Gazzali (ö.505/1111). Fahrüddîn er-Râzî (ö.606/1210) gibi alimlerin gayretleriyle kökleşmiştir. Düşünce ve fikir ayrılıkları sonucu Şia, Karamitilik, İsmaililik, Haşhaşilik ve benzeri hareketler dinî bir fırka olmanın ötesine geçmiş, söz konusu mezhep mensuplarının zaman zaman halifelerin aleyhinde bulunmaları, bazen iç savaşlara ve siyasî kanşıklıklara yol açmış, İslam alemine büyük darbeler vurmıştır.¹⁰⁷

1.3. İlmî Hayat

Alimler islamın ilk asırlarından itibaren büyük rağbet görmüşlerdir. Zira alimlerin peygamberlerin varisleri olduğu görüşü bütün Müslümanlarda ortak bir görüş idi. Müslümanların ilme ve dine olan bağlılıkları onları ilim öğrenilecek yapılar yapmaya sevk etmiş ve böylece İslam alemi ilim nuru ile aydınlanmıştır. İlimde büyük bir yeri bulunan medreseler ilme olan bu saygının bir ifadesidir. İslam aleminde medreselerden önce eğitim faaliyetlerinin var olduğu bilinmektedir. Küttab, Mescid, Cami, Mederese, Kütübhaneye, Tekke ve Zaviyeler bu müesseselerin bazılarıdır. İslam alemindeki medreselerde ilkin mezhebi kaygılar yüzünden ağırlıklı olarak fıkıh

¹⁰⁵ Mustafa Kara "Tekke" **DİA**, XXXX, İstanbul 2013, s. 368-370.

¹⁰⁶ Yıldız "a.g.m.," **DİA**, I, 43.

¹⁰⁷ Hitti, **a.g.e.**, II, 765; Yıldız "a.g.m.," **DİA**, I, 43.

öğretiliyor¹⁰⁸ iken daha sonraları bu medreseler dışında Daru'l-Hadis, Daru'l-Kurra ve Daru't-Tıb ve Nahiv medreseleri gibi ihtisas medreseleri de kurulmuştur.¹⁰⁹ Bunların dışında Hizanetu'l-Hikme ve Hizanetu'l-Kutub denilen kütüphaneler de birer eğitim müessesesi olarak kabul edilebilir. Bu müesseselerin İslam eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yeri vardır. Bunların dışında Mescid ve Camiler de hem ibadethane, hem birer eğitim ve öğretim müessesesi olarak kullanılmışlardır.

Genel kabule göre gerçek manada ilk yükseköğretim müessesesi, Bağdat'ta kurulan (1065/1067) Nizamiye Medresesi'dir. Bu medreseyi diğerleri takip etmiş ve VI./XII. yüzyılda sadece Bağdat'taki medresesayısı otuza varmıştır. Selçuklu devletinden sonra çok medrese inşa eden hanedanlar, Zengîler (1127/1233) ve Eyyûbiler (1171/1462) olmuştur. Bunlardan Nizamiye medreseleri ve Müstansırıyye (1226/1242) medresesi gibi devlet eli ile kurulan medreselerin yanında birçok şahıs medreseleri de kurulmuştur.¹¹⁰ Adı geçen medreselerle birlikte İslam aleminin diğer şehirlerinde kurulan medreseler de eğitim ve öğretim faaliyetlerini verimli bir şekilde sürdürmüşlerdir.¹¹¹ Bu medreselerde dönemin ünlü alimleri görev alır, atamaları ise bazı istisnalar dışında bizzat devlet tarafından yapılırdı.¹¹² Yapılan araştırmalar medreselerdeki eğitim sisteminde uyulması gereken bir programın olmadığını, yani her alimin okuttuğu dersin farklı olduğunu, fakat belirli bir çerçevenin varlığını göstermektedir.¹¹³

¹⁰⁸ Ahmet Çelebi, **İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi**, Ter. Ali Yıldırım, Damla Yayınevi, İstanbul 1998, s. 83.

¹⁰⁹ Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan yayınları, İstanbul 1991, s. 222-245; Şakir Gözütok, **İslam'ın Altın Çağında İlim**, Nesil Yayınları, İstanbul 2012, s. 243-265; George Makdisi, **Ortaçağda Yüksek Öğretim**, (Çev.), Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik yayınları, İstanbul 2004, s. 74.

¹¹⁰ Çelebi, **a.g.e.**, s. 88-90.

¹¹¹ Yıldız "a.g.m.," **DİA**, I, 40; Kazıcı, **a.g.e.**, s. 238-240; Kazıcı, **a.g.e.**, s. 48-49; Şakir Gözütok, **a.g.e.**, s. 265.

¹¹² Çelebi, **a.g.e.**, s. 194.

¹¹³ Makdisi, **a.g.e.**, s. 139-145.

İslam ilimlerinin anlaşılması için temel kabul edilen yardımcı ilimler, dönemin alimleri tarafından cami ve medreselerde verilirdi. Bu dönemde İslam aleminin çoğu camilerinde Arapça ders halkasına rastlamak mümkündür. Örneğin Ahmed b. Osman es-Sincarî (ö.625/1228)'nin İskenderiye Camisinde, İbn Hayrânî (ö.628/1231)'nin Halep Merkez Camisinde ve Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö.610/1213)'nin Kurtuba Camisinde birer ders kürsüleri bulunmakta idi.¹¹⁴ el-Enbârî (ö.577/1181)'ye göre bu dönemdeki ilimlerin yardımcı ilimler kategorisinde şu ilimler vardır: Nahiv, lugat, sarf, arûz, kafiye şiir, ahbar ve ensâb ilimleri yer almaktadır.¹¹⁵ Öte tarafta mezhep çatışmalarından uzak olan Endülüste ise medreselerde ağırlıklı olarak lisan ve edebiyata önem verilmiştir. Burada yetişen kimi alimler kendi dönemlerinde temayüz etmişlerdir.¹¹⁶

Bu dönemde Arap Dilinde eser veren pek çok alim yetişmiştir. Bunların en önemlileri, Ebû Muhammed Abdullâh b. Berrî b. Abdilcebbâr b. Berrî el-Makdisî el-Mısrî (ö. 582/1187), Ebü'l-Feth Osmân b. İsâ b. Mansûr el-Edîb en-Nahvî (ö. 599/1202) Tâcüddîn Ebü'l-Yümn Zeyd b. el-Hasen b. Zeyd el-Kindî el-Bağdâdî (ö. 613/1217), Abdullatif el-Bağdadi (ö. 629/1231) ile İbn Ye'îş ve el-Kiftî (ö.646/1248) gibi alimlerdir. Aslen Bağdatlı olan Ebu'l-Yumn el-Kindî ise Eyyübiler döneminde yetişen en büyük dil hocası olup sultanların çoğu ondan Arapça okumuştur.¹¹⁷

Görüldüğü gibi bu dönem siyasî sosyal ve ilmî açıdan çalkantılı, karmaşık bir görünüm arz etmektedir. İslam medeniyetinde iç savaşlardan ve Haçlılar ile savaşmaktan fırsat bulan Müslümanlar, gittikleri yerlere birçok Cami, medrese ve müesseseler kurmuş, buldukları yerleri dönemin ilim ve kültür merkezi haline getirmeye çalışmışlardır.

¹¹⁴ Gözütok, **a.g.e.**, s. 166-168.

¹¹⁵ Makdisi, **a.g.e.**, s. 136.

¹¹⁶ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 233-234.

¹¹⁷ Şeşen, "a.g.m.," **DİA**, IX, 27.

1.4. Adı, Hayatı, Doğumu, Ölümü, Lakabı Ve Künyesi

Kaynaklarda müellifin adı *Merâhu'l-ervâh*'ta olduğu gibi tam olarak Ahmed b. Ali b. Mes'ûd olarak geçmektedir. Müellifin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte ölümü hakkında kaynaklarda VII,VIII/ XIV,XV. yüzyıllarının başları şeklinde değişik tahminlerde bulunulmuştur. Kaynaklarda müellifin nerede yaşadığı ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

es-Suyûtî (ö.911/1505) *Buğyetu'l-vu'ât*, adlı eserinde Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un, *Merâhu'l-ervâh* adlı eserin sahibi olduğunu ama onun hakkında hiçbir bilgiye ulaşamadığını söylemektedir.¹¹⁸

Kâtib Çelebi (ö.1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn* adlı eserinde Bedruddîn el-'Aynî (ö.855/1451)'nin daha 19 yaşlarında iken kaleme aldığı *Milâhu'l-ervâh fi Şerhi Merâhi'l-ervâh* adlı eserinin kendisinin ilk eseri olduğunu söylemektedir.¹¹⁹Bu bilgiden yola çıkarak Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un bu dönemden daha erken bir dönemde yaşadığı bilgisine varmaktayız.

Hayruddîn ez-Ziriklî *el-A'lâm* adlı eserinde Kâtib Çelebi'den alıntı yaparak, el-'Aynî (ö.855/1451)'nin *Milâhu'l-ervâh*'fi *Şerhi Merâhi'l-ervâh* adlı eserini 19 yaşlarında iken yani 781 yıllarında yazdığını ve buna dayanarak Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un tahmini yaş aralığınının (.../700,800-.../1300/1400) yılları olduğunu söylemektedir.¹²⁰

Kaynaklarda müellifin doğumu ve ölümü hakkında kesin bir bilgiye ulaşamamakla birlikte, çalışmamızda elde ettiğimiz bilgiler ışığında vardığımız sonuca göre yaşadığı dönemin (538/660-1144/1262[?]) yılları arası olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü müellif eserinde ez-Zemâhşerî (ö.538/1144)'den nakilde bulunmuştur. Bu bilgi bize müellifin bu yıllarda veya bu yıllardan sonra yaşadığını göstermektedir.

¹¹⁸ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2.bs., thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-fikr, byy 1979, I, 347.

¹¹⁹ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 165; Kenan Demirayak, "Merah", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 166.

¹²⁰ Heyruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Daru'l-'ilmi lil-melâyin, 7.bs., Beyrût 1986, I, 175.

Kaynaklarda, Abdulvehâb b. İbrahim b. Abdulvehhâb eş-Şafii ez-Zencânî el-Beğdâdî (ö.655/1257 sonrası)'nin *Merâhu'l-ervâh* üzerine yazdığı *Fethu'l-fettâh fi şerhi'l-Merâh* adlı şerhinin bulunduğu geçmemektedir.¹²¹ Bu bilgi ise bize müellifin 660/1262 yıllarında veya daha önce yaşadığını göstermektedir.

Eserinin şarihleri arasında bulunan Hasan Paşa (ö.750 /1349)'nın müellif hakkındaki “*müteahhirinin en faziletlisi, mütekaddiminin sözlerindeki sırları açıklayan Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'a aittir.*”¹²² sözleri, müellifin, müellifin yaşadığı yıllar hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Çünkü müellifin muteahhirûn alimlerden sayılması onun bu ayırımın eşiğinde (IV./X. yüzyıldan sonra) yaşadığı bilgisini güçlendirmektedir.

Kaynaklarda müellifin lakabı, Hisâmu'd-dîn (dinin koruyucusu), Şemsu'l-milleti ve'd-Din, (Milletin ve İslamın güneşi) olarak geçiyor iken müellifin künyesi, Ebu'l-Fedâil (iyiliklerin sahibi) olarak yer almaktadır.¹²³

2. MERÂHU'L-ERVÂH

2.1. Yazılış Amacı

Büyük bir dil alimi ve morfolog olan müellifin bize ulaşan tek eseri olduğunu düşündüğümüz *Merâhu'l-ervâh* adlı eserinin yazılış amacını gerek kitabın isminden gerekse kitabın konularından anlamak mümkündür. Ama asıl önemlisi müellifin, eseriyle ilgili kendi ifadeleridir. Müellif, *Merâhu'l-ervâh*'ın yazılış amacını, bu kitabın birkaç satırlık olan mukaddimesinde son derece beliğ bir üslup ile şu şekilde ifade etmektedir:

¹²¹ Kâtib Çelebi, **a.g.e.**, II, 1651; İsmail Paşa el-Beğdâdî, **Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-muellifin**, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Ârabiy, Beyrût, bty, I. 638; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, IV, 179.

¹²² Niksarlı Hasan Paşa b. 'Alaeddin Ali el-Esved, **el-Miftâh Şerhu Merâhi'l-Ervâh**, byy 816, yazma, 001818, Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 492.7, Arapça, s. 1.

¹²³ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, s. 175; Niksarlı Hasan Paşa b. 'Alaeddin Ali el-Esved, **el-Miftâh Şerhu Merâhi'l-Ervâh**, byy 816, yazma, 001818, Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 492.7, Arapça, s. 1.

فجمعت فيه كتابا موسوما بمراح الأرواح وهو للصبي جناح النجاح, وراح رحراح, وفي معدته حين

راح مثل تفاح أو راح

“*Merâhu’l-ervâh (Ruhların feraha ulaşacağı mekân) adı ile isimlendirilen bu kitab iki kap arasında topladım. Bu kitap çocuklar için kurtuluş kanadı mesabesindedir.*” Müellifin burada isti‘are sanatını kullanarak şunu kast ettiği kanaatindeyiz: çocukları kuşlara, bu kitabı da kanata benzetmiştir. Nasıl ki kuşlar düşmanlarından kanatları sayesinde kurtulur çocuklarda bu kitap sayesinde cehalet kötülüğünden kurtulabilecektir.

“ *bu kitap geniş bir avuçtur veya geniş bir yoldur.*” İfadesinde müellif muhitemelen: bu kitabını geniş bir avuca veya geniş bir yola benzetmiştir. Geniş avuçlu olan insanların veya geniş yola sahip olan insanların diğerlerine göre olan avantajlı durumları bu kitabı okuyan çocuklarda da mevcuttur. Çünkü bu kitaba sahip olan çocukların ellerinden hiçbir şey kaçamaz. Dolayısı ile kimsenin bilemediği şeyleri elde edebileceklerdir.

“*bu kitap istirahatata çekildiği zaman midesindeki elma veya şarap gibidir.*” Müellif son olarak kitabını okuyan çocukların edineceği bilgilerin sıhhatini elma veya şarap içip istirahatata çekilen kimselerin sıhhatine benzettiği kanaatindeyiz.

Görüldüğü gibi müellifin ifadelerinden dolayı da olsa bu kitabın çok faydalı bir kitap olduğu ve çocukların anlayabileceği bir dille yazılmış bir eğitim kitabı olmasının yanı sıra kitapta bulunan bilgilerin doğruluğuna atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Müellif, kitabını, *Merâhu’l-ervâh (Ruhların feraha ulaşacağı mekân)* adıyla isimlendirerek kitap ile yazılış gayesi arasında bağlantı kurduğu söylenilebilir.

2.2. Baskıları

Sarf ilminde önemli bir yere sahip olan *Merâhu’l-Ervah* asırlarca özellikle Osmanlı dönemi medreselerinde, üzerine yazılan şerhler ile veya *Sarf cümlesi* adı altında *el-Emsile*, *Binâu’l-ef‘âl*, *el-Maksud* üçlüsü ve ez Zencânî’nin *‘İzzî* adlı eseri ile

birlikte okutulmuş ve temel kitaplardan biri olmuştur. Dolayısıyla yazıldığından bugüne kadar belli zamanlarda farklı şehirlerde tek başına veya adı geçen kitaplar ile birlikte çeşitli baskıları yapılmıştır. Bu baskılardan bazıları şunlardır. (İstanbul 1233. 1286. 1291: Bulak 1240. 1249. 1262. 1282: Delhi 1293: Lahor 1906. 1276. 1280. 128 2: Kahire 1299. 1344).¹²⁴

2.3. Şerh Ve Şarihleri

1. *Merâhu'l-ervâh* üzerine şerh yazarlardan biri bu kitabın ilk şarihi olarak bilinen, Tacu'd-dîn Abdulvehâb b. İbrahim b. Abdulvehhâb eş-Şafîi ez-Zencânî el-Begdâdî (ö.660/1262 sonrası)'dir. Edip, fakih ve dilci kişiliği ile tanınan ez-Zencânî'nin sarf alanında yazdığı eserleri, ona bu alanda haklı bir ün kazandırmıştır. Özellikle bu alanda yazdığı *İzzî* adlı eseri medreselerde hala ezberlenmesi gereken bir kitap olarak okutulmaktadır. *ez-Zencânî Merâhu'l-ervâh* adlı eser üzerine *Fethu'l-fettâh fi şerhi'l-Merâh* adlı şerhi kaleme almıştır.¹²⁵ Katip Çelebi'nin zikrettiği bu şerhin matbu veya yazma haline ulaşamamıştır.¹²⁶

2. İbrahim İbnu'l-Haci Ali el-Ehdeb et-Trâblusî (ö.700/1308) büyük bir şair, hatip, edebîyatçı ve fakih olup dönemin meşhur alimlerindedir. et-Trâblusî Süleymaniye medresesinde hocalık yapmış ve birçok alanda mahir olmuştur. Özellikle şiir ve belagat olmak üzere mantık ve diğer alanlarda birçok kitap yazmıştır. Sarf alanında ise *İbdâu'l-ibdâ' li fethi ebvâbi binâ* ve *Nefhetu'l-ervâh 'ala Merâhi'l-ervâh* adlı eserleri kaleme almıştır.¹²⁷ Bu şerhin matbu veya yazma haline ulaşamamıştır.

3. *Merâhu'l-ervâh* şarihlerinden biri de Osmanlı veziri ve Arap dili alimi Niksarlı Hasan Paşa'dır. Hasan Paşa'nın, (750/1349) yılında doğduğu tahmin

¹²⁴Demirayak, "a.g.m"., *DİA*, XXIX, s. 166.

¹²⁵ İsmail Paşa el-Begdâdî, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-muellifin*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Ârabiyy, Beyrût, bty, I. 638; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 179.

¹²⁶ Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1651.

¹²⁷ Abdurrezzâk el-Beytâr, *Hilyetu'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlisi 'aşar*, thk. Muhammed Behcet el-Beytâr, Dâru's-Sadr, 1993 Beyrût, I, 46-49.

edilmektedir. Babasının en büyük oğlu olması sebebiyle kendisine Paşa lakabı verilmiştir. Babası Kara Hoca diye anılan ‘Alaeddin Ali el-Esved’dir. Yıldırım Bayezid. Çelebi Mehmet ve I. Murat dönemlerinin önemli şahsiyetlerinden olan Hasan Paşa, hayatının büyük bir kısmını müderrislik yaparak geçirmiş, (827/1424) yılında vefat etmiştir. Daha çok nahiv sahasındaki eserleriyle tanınan Hasan Paşanın, bu alanda kaleme aldığı şerhleri, Osmanlı medreselerinde çokça okutulan kitaplar arasında yer almıştır. Kaynaklarda belirtilen beş eserinden sadece üçü günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan *Merâhu’l-ervâh* adlı eserin üzerine yazdığı *el-Miftâh şerhu Merâhi’l-ervâh* adlı şerhi 70 sayfadan ibaret olup, ne kısa nede uzun anlatımlı bir kitaptır.¹²⁸

Hasan Paşa bu şerhi yazma nedenini, kitapta bulunan bazı kapalı lafızları açmak ve daha birçok faydalı bilgiler eklemek olarak belirtmiştir. Hasan Paşa, *Merâhu’l-ervâh* üzerine yazmış olduğu bu şerhine الحمد لله الذي صرف أفكار قلوبنا الى الصراط المستقيم “aklınızda beliren fikirleri doğru yola ileten Allah’a hamd olsun”¹²⁹ sözleriyle başlamış ve قوله وتقول في تشنية المؤنث الى آخر الكتاب غني عن الشرح تم بعفو الله وحسن توفيقه وصل الله على سيدنا محمد واله اجمعين كتب هذه النسخة في اوائل جمادى الآخرة في سنة ست عشر وثمانمئة غفر الله له *Müellifin*, ولوالديه ولاستاده ولاقاربه وصاحبه ولمن نظر فيه ولجميع اهل الاسلام آمين يا رب العالمين [müennes tesniyesinde şöyle dersin] sözünden kitabın sonuna kadar açıklanmaya gerek duymamaktadır. Allah’ın bağışlaması ve doğru yola ilemesiyle bu kitap bitti. Peygambere, âlinin tümüne salat olsun. Bu nusha cemaziyelahir ayının ilk günlerinde 816 yılında yazıldı. Allah onu, anne babasını, üstadını akrabalarını, dostlarını, bu kitaba bakanları ve bütün Müslümanları affetsin. Amin.”¹³⁰ sözleriyle bitirmiştir.

¹²⁸ el-Beğdâdî, a.g.e., I, 287; Hüseyin Yazıcı, “Hasan Paşa Niksarı” *DİA*, XVI, İstanbul 1988, s. 338-339.

¹²⁹ Niksarlı Hasan Paşa b. ‘Alaeddin Ali el-Esved, *el-Miftâh Şerhu Merâhi’l-Ervâh*, byy 816, yazma, 001818, Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 492.7, Arapça, s. 1.

¹³⁰ el-Esved, a.g.e, s. 140.

4. Abdurrahim b. el-Hali l er-Rûmî (ö. 850/1446 [?]) Mutasavvıf ve şair olan er-Rûmî, Merzifonda doğmuş daha sonra Mısır'a gitmiş orada Sühreverdiye tarikatının Zeyniyye kolunun kurucusu Zeynuddîn el-Hâfî (ö. 838/1434)'ye intisap ederek ondan icazet almış ve daha sonra memleketi Merzifon'a dönüp oraya yerleşmiştir. *İrşâdu'l-enâm, Vesâyâ, Dîvançe-i İlâhiyyât ve İşknâme* adlı eserleri olduğu kaydedilmektedir.¹³¹ Bunların yanında kendisine nisbet edilen bir diğer kitap *Şerhu Merâhi'l-ervâh* adlı eserdir. Şerhin mukaddimesinde geçen *فان العبد الذليل عبد الرحيم ابن خليل يقول "fakir kul Abdurrahim b. Halil derki"* sözü eserin kendisine ait olduğunu göstermektedir. Bu eser yazma olup bazı nushaları 132 bazıları 110¹³² varaktan oluşmaktadır.¹³³ er-Rûmî bu esere *الحمد لله الذي أطلعنا على كتابه بعلوم العربية والتصريف "Bizi Arap dili ilimleri ve sarf ilmi وطاويأهو تثنية اسم وطاويأهو تثنية اسم" diye başlamış* *الفاعل من طوى وان لم يجتمع اعلالان اذا اعل عينه لكنه لم يعمل أيضا لمتابعة المفرد الذي اجتمع فيه* *kelimesi طويان* *فيلinden ism-i failin tesniyesidir* *اذا اعل عينه تمت* *طويان kelimesinin aynu'l-filinde i'lâl olduğu zaman kendisinde iki i'lâl meydana gelmiyor ise de aynu'l-fiilinde i'lâl olduğunda kendisinde iki i'lâl meydana gelen müfredine tabi olduğundan طويان kelimesinin de aynu'l-fiilinde i'lâl olmaz."* Sözleriyle bitirmiştir.¹³⁴

5. Ebu Muhammed Ebu's-Senâ Muhammed b. Ahmed b. Musa b. Ahmed Bedruddîn el-'Aynî (ö.855/1451) Türk asıllı Hanefî fakihî, tarihçi, hadisçi ve dilcidir. 17 veya 26 Ramazan 762 (21 Temmuz 1361) tarihinde Gaziantep'te doğmuştur. el-

¹³¹ Nihat Azamat, "Abdürrahîm-i Rûmî" **DİA**, I, İstanbul 1988, s. 293.

¹³² Abdurrahim b. el-Halîl er-Rûmî, **Şerhu Merâhi'l-ervâh**, byy bty, yazma, 000627, Süleymaniye, Kasıdecizade, 492.7, Osmanlıca, s. 1-110.

¹³³; <http://www.al-mostafa.com>, 01.05.2014.

¹³⁴ er-Rûmî, **a.g.e**, s. 1-110.

‘Aynî’nin sayıları kırkı aşan eseri bulunmaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır: 1. *el-‘İkdu’l-cumân fi târihi ehli’z-zamân* 2. *‘Umdetu’l-kâri fi şerhi sahihi’l-Buhâri* 3. *el-binaye fi şerhi’l-hidâye* 4. *Remzu ‘l-hakâyık fi şerhi kenzi’d-dekâyık* 5. *el-Mekâsidu’n-nahviyye fi şerhi şevâhidi şuruhi’l-Elfiyye*. Bunların yanı sıra *Merâhu’l-ervâh* üzerine yazdığı *Milâhu’l-elvâh şerhu Merâhi’l-ervâh* adlı eserini daha 19 yaşlarında iken yazmıştır. Bu eser aynı zamanda kendisinin kaleme aldığı ilk eseridir.¹³⁵ 118 sayfadan oluşanbu yazma eser el-Mevrid mecmuasında 4 kısım halinde yayınlanmış ve Abdussettâr Cevâd tarafından tahkîk edilmiştir. Bu eserin ilk satırları şöyledir. الحمد لله

الحمد لله على توالي نعمه وترادف عفوہ
“Nimetlerinin devamlılığı ve bağışlamasının ard arda
gelmesinden dolayı Allah’a hamd olsun”¹³⁶

6. Şemsuddin Ahmed b. Ali Dinkoz (ö.874/1470), Bazı kaynaklarda müellifin vefat tarihi h. 662 yılı olarak geçmektedir. Dinkoz, Fatih devrinin ünlü alimlerinden olup bir dönem Bursa’da müderrislik yapmıştır. Müderrisliği ve eserleri ile buranın ilmî faaliyetlerine önemli katkılarda bulunmuştur. h.874 yılında Yıldırım Beyazıt Han medresesi müderrisi iken vefat etmiştir. Fazilet sahibi bir zat olduğu söylenmektedir. *Merâhu’l-ervâh* ve *Maksut* üzerine yazdığı şerhleri eserlerinden bazılarıdır. Bu şerh *Merâhu’l-ervâh* üzerine yazılan şerhlerin en başlarında gelir. Kâtip Çelebi, bu şerhin faydalı muteber ve bir eser olduğunu söylemektedir.¹³⁷

Dinkoz, 176 sayfadan oluşan bu eserine herhangi bir isim vermediği gibi eserin yazma nedenini de belirtmemiştir. Eserine اللهم يا مصرف القلوب صرف قلوبنا نحو

¹³⁵ Ali Osman Koçkuzu, “Aynî”, **DİA**, IV, İstanbul, 1988, s. 272; Kâtip Çelebi, **a.g.e**, II, 1651; Demirayak, “a.g.m”., **DİA**, XXIX, 166.

¹³⁶ **el-Mevrid**, *Vizâretu’l-i’lâm*, IV, sy. I, II, III, V, sy. II, III, IV, Bağdat 1975-1976; www.ahlalloghah.com 01.05, 2014.

¹³⁷ Eyyüp Beyhan, “Selim ağa Kütüphanesindeki Arapça Nahiv ve Sarfla ilgili Yazma Eselerin Tanıtımı”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008, s. 31.

رضائك“Ey kalpleri döndüren Allahım kalbimizi kendi rızana yönelt”¹³⁸ sözleriyle başlamış, وطاويان وطوي مجهول طوى فانه لو اعل الواو فيهما بقلبه الفا أو باسكانها لثقل الكسرة عليها, وطويان طوى ism-i faili ile طوى fiilinin meçhulü olan طوي fiili طوى fiiline tabi olduklarından dolayı bunlarda iki i'lâl olabilirliğine karşın و harfi, esrenin ağır olmasından dolayı sakın okunmamış veya elife dönüşmemiştir.¹³⁹ diyerek bitirmiştir.

7. *Merâhu'l-ervâh* şarihlerinden biri de Sinânuddîn Yûsuf b. Abdülmelik b. Bahşâyîş er-Rûmî'dir, Akhisar'a yakın bir köyden olan er-Rûmî, Fatih devri alimlerinden olup yazdığı kitaplarının yanı sıra sarf alanında *Şafiye*, *Maksud* ve *Merâhu'l-ervâh* üzerine şerhler yazmıştır. *Merâhu'l-ervâh* üzerine yazdığı şerh adı bazı kaynaklarda *Rûhu'l-ervâh*¹⁴⁰ bazı kaynaklarda *Revâhu'l-ervâh fi Şerhi Merâhi'l-ervâh* adıyla kaydedilirken¹⁴¹ Süleymaniye kütüphanesinde bulduğumuz yazma nüshasının mukaddimesinde kitabın ismi tam olarak *Revâhu'l-ervâh li kitabi elmevsûm bi Merâhi'l-ervâh* diye geçmektedir.¹⁴² Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı kitaplarda bu tarih (885/1480) olarak kaydedilmektedir. Şarih, 76 sayfadan oluşan bu eserini hicri 839 yılında bitirdiğini ve bu eserine *Revâhu'l-ervâh li kitabi el-mevsûm bi Merâhi'l-ervâh* diye isim verdiğini söylemektedir. Sayfalarından da anlaşıldığı üzere küçük hacimli olan bu eser *Merâhu'l-ervâh* adlı eser ile mezc edilerek yazılmış; şerh, metinden herhangi bir şekil ile ayırd edilmemiştir. Eserin yazma nedenini belirtmeyen şarih eserine بسم الله الرحمن الرحيم يا معطي كل خير اعطنا جنات النعيم الحمد لله الذي ارسل رسوله

¹³⁸ Ahmed b. Ali Dinkoz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, Mektebetu'l-'amire, byy 1302, s. 1.

¹³⁹ Dinkoz, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁴⁰ ez-Ziriklî *a.g.e.*, VIII, 241.

¹⁴¹ Tahsin Özcan, "Kara Sinan", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 365.

¹⁴² Yûsuf b. Abdülmelik b. Bahşâyîş er-Rûmî, *Revâhu'l-ervâh fi şerhi Merâhi'l-ervâh*, , yazma, 003134, Süleymaniye, Esad Efendi, 492.7, Arapça.

الينا باللغة الفصيحة “*Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, ey her hayrı veren, bize na‘im cennetini ver. Bize fasih dilli bir resul gönderen Allah’a hamd olsun.*”¹⁴³ Sözleriyle başlamış, فلم تقلب الاف المقلوبة في اسم الفاعل همزة لزوال اجتماع الساكنين فالعين في الكل قد صح , تمت “*iki sakin harfin yan yana gelme sorununun ortadan kalkmasından dolayı ism-i faildeki elife kalb olunan harf hemzeye kalb edilmemiştir. Aynu’l-fiil olduğu gibi kalmıştır.*”¹⁴⁴ diyerek bitirmiştir.

8. *Merâhu’l-ervâh* üzerine yazılan şerhlerden biri de şair ve nahiv alimi olan Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Hilâl el-Hâlebî (ö.933/1527)’nin yazdığı *el-İsbâh ‘ala Merâhi’l-ervâh* adlı eserdir.¹⁴⁵ Bu eser 128 sayfadan oluşmaktadır. Müellif eserine “*Bizleri istediği doğrultuda değiştiren Allah’a hamd olsun*” sözleri ile başlamış, هذا آخر ما اوردنا من شرحنا المسمى بالاصباح على مراح , “*Bu sözler Merâhu’l-ervâh üzerine yazdığımız el-İsbâh ‘ala Merâhi’l-ervâh adlı eserimizde yazdığımız son kelimelerdir. Allah onu, anne babasını ve bütün Müslümanları affetsin*”¹⁴⁶ sözleriyle bitirmiştir.

9. *Merâh* şarihlerinden biri de Osmanlı şeyhülislamlığını yapmış olan büyük alim Kemalpaşazade’dir. Asıl adı Şemseddin Ahmed (ö.940/1534) olan Kemalpaşazade, büyükbabası Kemal Paşa’ya nispetle, Kemalpaşazade, Kemalpaşaoğlu veya İbn Kemal diye anılır. 3 Zilkade 873’te (15Mayıs 1469) dünyaya gelen Kemalpaşazade, yazdığı birçok eserinin yanı sıra sarf alanında yazılmış olan *el-Felâh Şerhu Merâhi’l-ervâh* adlı

¹⁴³ er-Rûmî, a.g.e., s. 1.

¹⁴⁴ er-Rûmî, a.g.e., s. 1-76.

¹⁴⁵ ez-Ziriklî, a.g.e.,VI, 290.

¹⁴⁶ Şemsuddîn Muhammed b. Ali b. Hilâl el-Hâlebî, *el-İsbâh ‘ala Merâhi’l-ervâh*, 1051, Yazma, 000639, Köprülü, Mehmet Asım Bey, 492.7, Arapça, s. 1-128.

eserin de sahibidir.¹⁴⁷ Kemalpaşazade *Merâhu'l-ervâh* üzerine yazmış olduğu bu şerhin mukaddimesinde daha önce yazılmış olan şerhlerin bu eseri açıklamakta yetersiz olduğundan bu şerhi yazdığını belirtmektedir. Kemalpaşazadenin *el-Felâh Şerhu Merâhi'l-ervâh* olarak isimlendirdiği bu şerhi 186 sayfadan oluşmaktadır. Kitabına *“Cömertliği ve hayrı ellerinde tutan, mevcudatın tasarrufu kudretinde bulunduran Allah, sana hamd ederiz”*¹⁴⁸ sözleriyle başlayan Kemalpaşazade, *“ونحو طَوِيَا المعلوم وطَوِيَا المجهول وطَاوِيَانِ وكذا راوِيَانِ*, *fiili ve bu fiilin meçhulü olan طَوِيَا fiili ve طَاوِيَانِ ile راوِيَانِ ism-i failleri de طَوِيَا fiili gibidir.”*¹⁴⁹ Sözleriyle bitirmiştir.

10. Muslihuddîn Mustafa b. Şaban es-Surûrî er-Rûmî, aslen Gelibolulu olan ve Taşköprüzade'nin de öğrenciliğini yapmış olan er-Rûmî (ö.969/1562) nahivci, muhaddis ve mufessir kişiliğinin yanında sarf alanındaki yetkin kişiliği ile de bilinmektedir. es-Surûrî'nin sarf alanında *Emsile-i muhtelife şerhi ve Şerhu Merâhi'l-ervâh* adlı eserleri bulunmaktadır.¹⁵⁰ es-Surûrî, 78 sayfadan oluşan *Şerhu Merâhi'l-ervâh* adlı eserini, daha önce yazılmış olan şerhlerden büyük ölçüde istifade ederek ve bunlara bazı faydalı bilgiler eklemek sureti ile yazdığını söylemektedir. es-Surûrî, bu eserine, *“(الحمد لله المتقدس عن الادغام والاعلال المنتزه عن النقل من حال الى حال Mukaddes olan; bir halden bir hale dönüşmekten münezzeh olan Allah'a hamd olsun.”* diyerek başlamış, *وحكم العين في الكلمة التي لم يجتمع فيها الاعلال اصلا كحكم عين طوى في عدم الاعلال للمتابعة نحو طويا فانه لو اعل عين طويا لم يجتمع اعلالان ايضا لانه لم يعمل تبعا لطوى الله اعلم*

¹⁴⁷ Şeraferrin Turan, Şükrü Özen, İlyas Çelebi, M. A. Yekta Saraç, “Kemalpaşazade”, **DİA**, XXV, İstanbul, 1988, s. 238-247.

¹⁴⁸ Şemseddin Ahmed Kemalpaşazade, **el-Felâh şerhu Merâhi'l-ervâh**, byy bty, s. 1.

¹⁴⁹ Şemsuddîn Ahmed Kemalpaşazade, **a.g.e.**, s. 186.

¹⁵⁰ Ömer Rîdâ Kehhâle, **Mu‘cemu'l-muellifin**, Muessesetu'r-Risâle, byy bty, III, s. 867; ez-Ziriklî **a.g.e.**, VII, 235.

بالمآب “Kendisinde iki i‘lâl meydana gelmeyen kelimenin aynulfili, طَوِيَا örneğinde olduğu gibi i‘lâl olmama bakımından طَوِيَا fiiline tabi olur. Çünkü طَوِيَا fiili طَوِيَا fiiline tabi olduğundan aynulfilinde i‘lâl olması durumunda bu fiilde iki i‘lâl meydana gelmez. Doğruyu ancak Allah bilir ve geri dönüş ancak Allah’adır.”¹⁵¹

11. Abdülmelik b. Abdurrahman es-Sa‘dî, 1356/1937 yılında Irak’ın Enbar şehrinde dünyaya gelen es-Sa‘dî, birçok yerde değişik görevlerde bulunmuştur. 2007 yılında Irak Cumhuriyeti müftüsü seçilmiş, fakat kısa bir süre sonra bu görevden ayrılmıştır. Şimdi Ürdün’ün başkenti Amman’da Dünya İslami İlimler Üniversitesi’nde öğretim üyeliği yapmaktadır. es-Sa‘dî yirmiden fazla kitap yazmıştır. Bunlardan sarf ilmi ile ilgili yazdığı kitapları şunlardır. *İzâletu’l-kuyûd ‘ani’l-hâfizi’l-maksûd, Şerhu’ş-şâfiye ve el-Beyân ve’l-îdâh li fehmi metni Merâhi’l-ervâh*¹⁵² es-Sa‘dî, *Merâhu’l-ervâh* adlı eseri şerh ve tahkik etmiştir. Diğer şarihlerden farklı olarak yaşadığı dönemin uslubuna uygun olarak kitaba rakamlar, tablolar ve konu sonlarına sorular eklemiştir. *Merâhu’l-ervâh*’ta geçen ayet, hadis ve şiirlerin bazılarını belirterek kitabını zenginleştirmiştir. es-Sa‘dî, 203 sayfadan oluşan kitabına diğer şarihler gibi besmele ve hamdele ile başlamış birkaç satırdan oluşan bir hatime ile bitirmiştir.¹⁵³

12. Pîr Mehmed b. Mustafa ([?]) *Merâhu’l-ervâh* şarihlerinden biri olup yazdığı esere *Şerhu telhîsi Merâhi’l-ervâh* ismini vermiştir. Şarih kitabın mukaddimesinde *Merâhu’l-ervâh* ’önce özetledikten sonra şerh etmeye başladığını söylemektedir. Şarih, elimizde 127 sayfası bulunan bu esere, الحمد لله الذي صرف قلوبنا نحو تحصيل القواعد “kalplerimizi kuralların öğrenilmesine doğru yönelten Allah’a hamd olsun”

¹⁵¹ Muslihuddîn Mustafa b. Şaban es-Surûrî, *Şerhu Merâhi’l-ervâh*, byy bty, yazma, 000619, Süleymaniye, Aşir Efendi, 492.7, Arapça, s. 1-78.

¹⁵² ar.wikipedia.org/wiki/عبد_الملك_السعدي.01.05.2014 ,

¹⁵³ Abdülmelik b. Abdurrahman es-Sa‘dî, *el-Beyân ve’l-îdâh li Fehmi metni Merâhi’l-ervâh*, Daru’n-nûr, Ürdün, 2013, s. 1-203.

sözleri ile başlamıştır. Şarih kitabında şerh ile metni birbirinden ayıran bir işaret veya söz kullanmamıştır.¹⁵⁴

13. *Merâhu'l-ervâh* batılı bilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda Joyce Akesson'un *Merâhu'l-ervâh* üzerinde iki çalışması vardır. Akesson, 98 sayfadan oluşan *Ahmad b. 'Alī b. Mas'ūd on Arabic Morphology* adlı kitabında *Merâhu'l-ervâh*'ın çevirisini, yorumunu ve tanıtımını yapmıştır. Akesson'un bir diğer çalışması, 426 sayfadan oluşan *Arabic morphology and phonology based on the Maraḥ al-arwah by Ahmad b. 'Alī b. Mas'ud* adlı kitabıdır. Akesson, bu kitabında ise *Merâhu'l-ervâh*'ın çevirisini yapmış, sarf ilmi ve sesbilim açısından değerlendirmiştir. Bu kitapları elde edemediğimizden haklarında herhangi bir bilgi verememekteyiz.

2.4. Haşiyeleri

1. Muhammed Ca'fer b. Muhammed Ali İbnu'l-Vahîd el-Behbehânî (ö.1259/1843)'nin haşiyesi. Irak'ın Kerbela vilayetinde doğmuş olan el-Behbehânî fıkıh, usul ve kelam alimi kimliği ile tanınmaktadır. Sarf alanında *Merâhu'l-ervâh* üzerine yazdığı haşiyesi mevcuttur. Bu haşiye elimize ulaşmadığından hakkında herhangi bir bilgi verememekteyiz.¹⁵⁵

2. Yazarı belli olmayan başka bir haşiye 82 sayfadan oluşmakta olup ünlü alim Ahmed b. Ali Dinkoz (ö.874/1470)'un şerhi üzerine yazılmıştır. hicri 1070 yılında yazılan bu haşiyenin yazarı, kitabına: الحمد لله الذي افاد الخير والجود على كل من اتصف بصفة

الوجود "Bütün varlıklara hayır ve cömertliği ile muamele eden Allah'a hamd olsun"

sözleri ile başlamış, فليكن هذا آخر ما اردنا ايراده في تحيت شرح مراتح الارواح للشيخ العلامة,

¹⁵⁴ Pîr Mehmed b. Mustafa, *Şerhu telhîsi'l-Merâhi'l-ervâh*, bty, yazma, 000304, Süleymaniye, Denizli, 492.7, Arapça, s. 1-127.

¹⁵⁵ Ömer Rıda Kehhâle, *a.g.e.*, III, 196.

الدكقوزي “Bu Allâme Şeyh Dikkoz’a ait olan Şerhu Merâhi’l-ervâh üzerine yazmak istediğimiz son sözlerdir” sözleri ile bitirmiştir.¹⁵⁶

2.5. Manzumeleri

Belirli dönemlerde medreselerde okutulan ve oldukça rağbet gören bir kitabın, üzerine onlarca şerh, manzume ve haşiyelerin yapılması oldukça doğaldır. Çünkü arz, insanlardan gelen talebi karşılamaya yönelik olarak yazılmaktadır. İncelemekte olduğumuz *Merâhu’l-ervâh* onlarca şerh ve haşiyelerinin yanı sıra aynı zamanda manzum hale çevrilmiş bir kitaptır. Eskiden rağbet gören bir kitabın okutulmasını veya ezberletilmesini kolaylaştırmak amacıyla başvurulan bu yöntem, oldukça yaygın idi. *Merâhu’l-ervâh* adlı eseri manzum hale getiren kişi ünlü dil bilimci ve nahiv alimi olan Abdulbâsit b. Muhammed b. Hasan el-Buverana el-Menâsî (ö.1413/1993)’dir. Recez vezni ile yazdığı bu eserini kendi deyimi ile *أُرْجُوزَةٌ التَّصْرِيفِ* “bu kitabımı *urcuzet’t-tasrîf* diye isimlendirdim”¹⁵⁷ derken başka bir yerde *سَمَّيْتُهُ مَقَاصِدَ الْمَرَاحِ* “bu kitabımı *Mekâsidi’l-Merâh* diye isimlendirdim.”¹⁵⁸ demiştir. Buradan nâzımın eserini iki adla isimlendirdiğini anlamaktayız. Eserinin *Merâhu’l-ervâh* adlı kitabın manzumesi olduğunu aşağıdaki beyitlerde açıkça ifade etmektedir. Müellif, 817 beyitten oluşan bu eserine şu beyitler ile başlamıştır:

بِاسْمِ الْإِلَهِ الْخَالِقِ الرَّحْمَنِ
وَالرَّازِقِ الرَّحِيمِ وَالْمَنَّانِ
أَحْمَدُ مَنْ يُنْمِي إِلَى مَسْعُودٍ
قَالَ فَقِيرٌ رَحْمَةً الْوَدُودِ

¹⁵⁶ **Haşiyeye ‘ala şerhi Merâhi’l-ervâh**, 1070, yazma, 82 varak, 000642, Köprülü kütüphanesi, Mehmet Asım Bey, Arapça, 492.7, s. 1-82.

¹⁵⁷ Muhammed İbnu’l-‘Allâme Ali b. Âdem, **Fethu’l-kerîm el-latif, şerhu urcûzeti’t-tasrîf**, Mektebetu Mus‘âb b. ‘Umeyr el-İslâmî, Beyrût 2005, s. 19.

¹⁵⁸ İbn Âdem, **a.g.e.**, s. 477.

.....

.....

جمعت في هذا كتابا وُسما
مراخ ارواح الرجال العلماء

“Yaratan Rahman olan ve Allah ’ın adıyla

Rızık veren, Rahim ve Mennân olan Allah ’ın adıyla”

“Vedûd olan Allah ’ın rahmetine muhtaç olan ve

Mes’ûd’a nisbet edilen Ahmed dediki.”¹⁵⁹

“Bu beyitlerde Alim kişilerin ruhlarının rahata erdiği mekan

Adıyla anılan kitabı topladım”¹⁶⁰

تارخه في غشّ سهّ قد بدا من هجرة النبي أعني أحمداً

“Bitiş tarihi 1365 yılında Peygamberin yani Ahmedin hicretinden başlayarak”¹⁶¹ beytiyle bitirmiştir. *Merâhu’l-ervâh* adlı eserin konularının tertip sırasına riayet eden el-Menâsî bu eserini özellikle *Merâhu’l-ervâh* ’ın şerhlerinden ve başka kitaplardan da istifade ederek kaleme almıştır. el-Menâsî (ö.1413/1993)’nin *bu eseri* Muhammed İbnu’l-‘Allâme Ali b. Adem ([?]) tarafından 525 sayfalık bir kitap ile şerh edilmiştir.¹⁶²

¹⁵⁹ İbn Âdem, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁶⁰ İbn Âdem, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁶¹ İbn Âdem, **a.g.e.**, s. 480.

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. **Fethu’l-kerîm el-letîf, Şerhu urcûzeti’t-tasrîf**, Mektebetu Mus’âb b. ‘Umeyr el-İslâmî, Beyrût 2005.

2.6. Bazı Merâhu'l-Ervâh Şarihlerinin Müellif Ve Eseri Hakkındaki Sözleri

Kimi şarihler, şerh ettiği kitabın sahibi ve eseri hakkında bildikleri veya duydukları bazı vasıfları şerhin mukaddimesinde yazmışlardır. Müellifin şahsiyeti ve eseri hakkında verdikleri bu bilgiler ile eserin şerhe layık olduğunu vurgulamak istemektedirler. Ahmed b. Ali b. Mes'ûd ve *Merâhu'l-ervâh* adlı eseri bir çok alim tarafından övgüye mazhar olmuştur. Bazı şarihlerin kendisi ve eseri hakkındaki övgülerinin bir kanate varlmasına vesile olacağını umuyoruz.

Eserinin şarihleri arasında bulunan Hasan Paşa (ö.750 /1349) müellif hakkında: *“Merâhu'l-ervâh adlı kitab, muhakkık ve önder, büyük araştırmacı, müteahhirinin en faziletlisi, mütekaddiminin sözlerindeki sırları açıklayan Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'a aittir. Allah onları rahmeti ile kuşatsın, mekânlarını cennetin en güzel yerleri eylesin. Bu kitap ünü yayılmış, kıymetli, sözleri sarıh, delilleri açık, önemli ve nadir bulunan bilgiler içeren bir kitaptır.”* demek sureti ile müellif ve kitabını övmüştür. Hasan Paşa'nın bu sözleri, müellifin, zamanının ünlü alimlerinden olduğunu işaret etmesi, kitabının da o dönemde büyük ilgi toplamasının yanı sıra müellifin yaşadığı yıllar hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Çünkü müellifin muteahhirûn alimlerden olması onun IV./X. yüzyıldan sonra doğduğu bilgisine ulaştırırken, Şarihin müellif hakkındaki övgüleri şarihinmüellife yakın bir dönemde yaşadığı kanısına ulaştırmaktadır.

Abdurrahim b. Halil (ö. 850/1446 [?])'in sözleri şu şekildedir: “Bu kitap müellifin dediği gibi çocuklar için kurtuluşa götüren kanattır. Bu kitap döneminde yazılmış kitaplara göre deniz kadar kapsamlı, kendi alanında övgüye layık, ilimlere açılan derya ve daha kabuğundan çıkmamış çekirdek gibidir.”

Şemsuddîn Ahmed b. Kemal Paşa (ö.940/1534): *“Muhakkık, fazıl sahibi, araştırmacı alim, dönemin allamesi, Millet'in ve İslam'ın güneşi olan Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'a (Allah onları cennetin en güzel yeri olup övülen makama komşu eylesin.) ait olan Merâhu'l-ervâh adlı muhtasar kitabın, küçük hacmine rağmen kıymetli ve faydalı*

bir kitap olmasından, Arap dilinin önemli ve nadir bulunan bazı bilgilerini içeriyor olmasından...” diyerek müellifi övmüştür.

2.7. Arapça Öğretimindeki Önemi

Sarf ilminin bilinmesi Arapçanın doğru anlaşılması ve yerli yerince kullanılması için son derece önemlidir. Bundan dolayı müellif kitabının başında sarf ilminin önemine vurgu yaparak sarf ilmini ilimlerin anası, nahiv ilmini ise babası olarak nitelemiştir. Bu eser şerhleriyle birlikte sarf ilmi eğitiminde büyük katkılarda bulunmuştur. İncelemekte olduğumuz bu eserin önemini, ona duyulan rağbeti belli etme açısından medreselerde okutulup okutulmadığı ve üzerine haşiye yazılıp yazılmadığı büyük önem arz etmektedir. Bunu belirtebilmemiz için medrese ve geleneğinden biraz haber vermemiz gerekmektedir. Bundan dolayı medrese konusuna değinmekte yarar olacağı kanaatindeyiz.

Medrese kelimesi sözlükte; okumak, bir metni anlamak ve ezberlemek için üzerine düşmek anlamına gelen ders *درس* kökünden ism-i mekânkalıdır.¹⁶³

Medreselerin ne zaman inşa edildiği hususunda farklı görüşler bulunmakla beraber; Hz. Peygamberin (s.a.v) bina ettiği Mescid-i Nebevi'nin suffe'si, İslam dünyasının ilk medrese modelini oluşturmaktadır. Abbâsî Halifesi Me'mûn (ö.218/833) döneminde Beytu'l-hikme ise bir eğitim ve öğretim kurumu olarak da görev yapan bir ilimler akademisi modelini oluşturmaktadır. Bu yapı daha sonra oluşacak medreselerin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Kaynaklarda medrese adıyla anılan ilk yapı Ebu Bekr Ahmed b. İshâk es-Sıbgî (ö. 342/954) tarafından Nişabur'da kurulan Dâru's-sunne olarak bilinmektedir. X. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkmaya başlayan medreseler XI. yüzyılın ilk yarısında Horasan ve Maveraünnehir'de Gazneli, Karahanlı ve Selçuklu devletleri dönemlerinde kurumsallaşmaya başladığı bilinmektedir. Özellikle vezir

¹⁶³ Mecma'u'l-luğatu'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 279.

Nizamülmülk'ün yaptırdığı Nizamiye medreseleri bunların kapsam ve düzen bakımından teşkilatlandırılmasında önemli rol oynamıştır.¹⁶⁴

İslam dünyasının eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseler, Osmanlılar döneminde de devam etmiş, temsil ettiği zihniyet ve uygulanan program itibarı ile önemli gelişmeler göstermiştir.¹⁶⁵ Okutulan kitapların hemen hemen tamamı Arapça olup bu kitaplar belirli bir düzen dâhilinde okutulurdu. Bu okullarda eğitim umumiyetle ezberleme, tekrar, tefakkuh, müzakere ve imla metodlarıyla yapılırdı.¹⁶⁶

Derslerde okutulan kitaplar genellikle müderrisin kendi okumuş olduğu kitaplar olup ve bu bir gelenek halinde sürüp gitmiştir. Medreselerde okutulan kitapları tespit etmek için Medrese ile ilgili kanunnameler, vakfiyeler ve en kuvvetlisi olarak icazetnameler incelenebilir. Bunların yanında başvurulacak başka bir metod hangi kitaplara daha fazla şerh ve hâşiye yazıldığıdır.¹⁶⁷

Osmanlı'nın ilk devirlerinden itibaren medreselerde sarf (morfoloji) ilminde metin olarak tabir edilen *Emsile*, *Binâu'l-Ef'al*, *Maksud*, *İzzi*, *Merâhu'l-ervâh* ve eş-Şâfiye gibi kitapların okutulduğu görülmektedir. *Merâhu'l-ervâh*, Osmanlı medreselerinde, *Sarf Cümlesi* adı altında veya şerhleri ile birlikte basılarak yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Sarf cümlesi adı altında basılan bu kitaplar kısaca şunlardır. *Emsile*: Yazarı bilinmeyen, ama medreselerde yüzlerce yıldan bu yana ezberletilen, üzerinde pek çok şerh yapılan temel gramer kitabıdır. *Binâ*: Yazarı bilinmeyen, kelimededen kelime türetmeye yarayan, fiilin kullanılabileceği 35 kalıbı anlatan bir eserdir. *Maksud*: Yazarı bilinmeyen ve Arapça fiil çekim kurallarını anlatan bir ders kitabıdır. Pek çok şerhleri arasında İmam Birgivî'nin bu kitaba olan şerhi

¹⁶⁴ Nebi Bozkurt, "Medrese" **DİA**, XXVIII, Ankara 2003, s. 323-326; Mustafa Öncü, "Molla Halil es-Siirdî'nin "Basiretu'l-kulûb fî kelâmi 'Allami'l-Ğuyûb" adlı eserininin Arap Dili açısından incelenmesi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2013, s. 9.

¹⁶⁵ Mustafa Öncü, "**a.g.e.**", s. 10.

¹⁶⁶ Mehmet İpşirli, "**a.g.m.**", s. 327-328; Nebi Bozkurt, "**a.g.m.**", s. 326.

¹⁶⁷ Osman Demirci, "Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 116.

meşhurdur. *İzzî*: İbrahim bin Abdulvehhâb ez-Zencânî'nin (ö. 660/1262 [?]) bu meşhur eseri üzerine birçok şerh yazılmıştır. Dede Congî Efendi İbrâhîm b. Bahşî b. İbrâhîm (ö. 975/1567) tarafından hazırlanan şerh, medrese talebeleri arasında çok tutulurdu. *Merâhu'l-ervâh*: Ahmed bin Ali bin Mes'ûd'un bu eserine Kemalpaşazâde'nin yazdığı şerh Felâh adını taşıyordu. Bursalı Ahmed Efendi (Ahmed b. Ali Dinkoz)'nin *Merâhu'l-ervâh* şerhi de talebeler arasında gözde idi.¹⁶⁸

Osmanlı medreselerinde sarf cümlesi adı altında okutulan bu beş eser, öğrenciye kelime bilgisini (sarf) öğretmek amacıyla basitten zora doğru sıralanmıştır. Bu kitaplar hakkında medrese çevrelerinde şöyle bir tekerlerne meşhur olmuştur:¹⁶⁹

Emsile evlek evlek *Bina* yağlı börek
Maksud karış kuruş 'İzzi'de kırıldı kiriş
Yiğitsen *Merah*'a giriş"

Nitekim gerek ilk dönem Osmanlıda gerek daha sonraki dönemlerde bu kitaplar üzerine yazılmış şerh ve haşiyeler bunun bariz örneğidir. Bunlar arasında özellikle *İzzi* ve *Merâhu'l-ervâh*'ın birçok alim tarafından şerh edilmesi ve bu nüshaların kütüphanelerdeki çokluğu bu iki eserin büyük itibar gördüğünü göstermektedir.¹⁷⁰

Bazı kitapların medrese döneminde daha çok basılması veya bu kitaplara şerh ve haşiyeye gibi çalışmaların yazılması bu kitapların medreselerde okutulduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu dönemde yazılan şerh ve haşiyeler daha çok, medrese talebesinin, okuduğu kitabı daha iyi anlamasına yönelik yazılmaktaydı. Daha

¹⁶⁸ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1, byy 2008, s. 34.

¹⁶⁹ İsmail Durmuş, "el-emsile" **DİA**, XI, İstanbul 1995, s. 166-167.

¹⁷⁰ Betül Can, "Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi" **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara 2009, s. 51-53.

önceki başlıklarda *Merâhu'l-ervâh* adlı çalışmamızın üzerine yazılmış olan şerh ve haşiyelere değinildiğinden burada zikretmeye gerek duyulmamıştır. Elde edilen bilgiler ışığında bu *Merâhu'l-ervâh* adlı eser XVI. yüzyıldan itibaren medreselerde sarf eğitiminde 5. ders kitabı olmuş ve bu ilmin öğretilmesi açısından büyük bir rol oynamıştır. Bu kitap, üzerine yazılan onlarca şerh, haşiye ve nazım bunun açık bir göstergesidir.

Osmanlı medreselerinde sarf ilmi kapsamında genellikle şu kitaplar okunmakta idi: *el-Emsile*, *el-Binâ*, *el-Maksûd*, *el-‘İzzî*, *Merâhu'l-ervâh*, *eş-Şâfiye*, *el-Çârperdî*, *es-Seyyid*, *es-Sâfiye*, *Harûniyye fi't-tasrîf*, *‘Ukûdu'l-cevâhir fi ‘ilmi’t-tasrîf*, *Nuzhetu’t-tarf fi ‘ilmi’s-sarf*, *Esâsu’t-tasrîf* tir.¹⁷¹

Osmanlı imparatorluğunda II. Meşrutiyetle beraber medreselerin medreselerin ıslahına karar verilmiştir. Modernleşmenin devlet eliyle yapıldığı Medâris-i ‘İlmîye Nizâm-nâmesinde *Merâhu'l-ervâh* gibi okutulan eski derslerden bazıları ders programından kaldırılmıştır.¹⁷² Medâris-i ‘İlmîye Nizâm-nâmesinin 12 yıla göre belirlenen eğitim sisteminde, 1. ve 3. yılda sarf ilminde okutulması belirlenen dersler şunlardır.

1.Yıl: *Emsile*, *Bina*, *Maksud*, *Nüzhetu’t-Taraf fi ilmu’s sarf* 3. Yıl: *Şafiye*, gibi dersler okutulmuştur.¹⁷³ Diğer yıllarda sarf ilmine dair ders yoktur.

Görüldüğü gibi burada daha önce okutulan derslerin başında gelen ‘*izzî* ve *Merâhu'l-ervâh* gibi bazı kitaplar ders programından kaldırılmıştır. Ama buna rağmen Türkiye’nin doğusundaki medreselerde sarf ve nahiv ilimlerinde okutulan dersler her ne kadar biraz değişikliğe uğramış olsa da eski medrese usulü devam ettirilmeye çalışılmıştır.

¹⁷¹ Betül Can, “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı: 44, Yıl: 14, byy 2010, s. 308.

¹⁷² Mustafa Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 14, Yıl byy 2003, 1, s. 154-156.

¹⁷³ Şanal, “a.g.m.,” **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 154.

İKİNCİ BÖLÜM

MERÂHU'L-ERVÂH'IN ÖZELLİKLERİ

Bilim insanları, yazmak istedikleri düşünce, duygu ve becerilerini kitaplaştırmış yazmış oldukları kitapları da çeşitli başlıklar altında ele almışlardır. Bu başlıklara Arap dilinde bâb adı verilmiş ve sistematize edilmiştir. Arap dilinde bilinen en eski ve en meşhur sistem bâb sistemidir. Nitekim ünlü dilbilimci Sîbeveyhi (ö.180/796) *el-Kitâb* adlı eserini bu sisteme göre yazmıştır.¹⁷⁴ Bu kitap, nahiv ilminde olduğu gibi sarf ile ilgili konuları da ele alan ve bize ulaşan en eski kitap olma özelliğine de sahiptir. Bu sistem uzun bir süre, sarf kitaplarında da devam etmiştir.

1. MUHTEVA VE ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

Müellf, eserini bab 'sistemine göre düzenlemiştir. Bu sistemde konular bâb ve alt başlığı olan fasıllardan oluşmaktadır. Eserinin tamamı, 7 bâb ve 7 fasıldan oluşmaktadır. Müellif bütün sarf konularını bu 7 bâb ve 7 fasıl altında işlemeye çalışmış, her başlığın adedini ve adını verdikten sonra bazen o babın tarifini yaparak bazen de tanım gerektirmedikinden olacak doğrudan konuya giriş yapmıştır. Babların uzun veya kısa olması konuya bağlı olup herhangi bir standart belirtilmemiştir.

الباب الاول في الصحيح

1. فصل في الماضي

¹⁷⁴ Arslan, a.g.e., s.41.

a. فصل في المستقبل

b. فصل في الامر والنهي

c. فصل في اسم الفاعل

d. فصل في اسم المفعول

e. فصل في اسمي الزمان والمكان

f. فصل في اسم الآلة

2. الباب الثاني في المضاعف

3. الباب الثالث في المهموز

4. الباب الرابع في المثال

5. الباب الخامس في الاجوف

6. الباب السادس في الناقص

7. الباب السابع في اللغيف

Birinci bab dışındaki 6 bab ayrıca kendi içinde fasıllara ayrılmamış, gereken bilgiler bab başlığı altında verilmiştir. Örneğin müellif üçüncü bölümde diğer bölümlerde olduğu gibi düzensiz fiillerin mazi, muzari, emir, ism-i fail, ism-i meful,

ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i alet kısımlarını açıklamış ama bunları fasıllara ayırmamıştır. Fasıllar, bablarda olduğu gibi önemine binaen bazen kısa bazen de bablardan daha uzun olabilmektedir.

Müellif, dönemin geleneklerine uygun bir şekilde kitaba besmele ile başlamasına karşın Allah'a hamd ve peygamberine salât ve selam getirmemiştir. Bu durum şarihler tarafından müellifin büyük bir alçak gönüllülük örneği göstererek kendinî hamd makamında hamd etmeye layık görmemesi veya ne kadar şükür etse de bunu tam olarak yerine getiremeyeceği korkusuna kapılmasından olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Kitabın birçok konusunu açık ve net bir şekilde yazmıştır. Bir sayfadan oluşan mukaddimedede yazar, sarf ilminin önemine vurgu yaparak sarf ilmini ilimlerin anası, nahiv ilmini ise babası olarak nitelemiştir. Eserin yazılış amacını belagât ilminin inceliklerini kullanarak eserin adına da atıfta bulunmak sureti ile anlattıktan sonra kitabın içeriği hakkında kısaca bilgi vermiştir.

Birinci bölüm: Müellif bu bölümün başında sahih fiilin tanımını yaptıktan sonra iştikâk konusunu ele almış, asıl kökün ne olduğu konusunu tartışmış, kendisini de Basra ekolünden sayarak durumu değerlendirmiştir. Daha sonra Sîbeveyhi'nin yer verdiği sahih mastar ve mastar kalıplarını aktarmıştır. Mastardan türetilen ve 35 kalıptan oluşan fiillerin, sırasıyla üç kök harfli (sülâsi mücerred) halinin altı kalıbını ve bazı Arap kabilelerinin bu kalıpların dışında kullandıkları (şâz) kalıpları ele almıştır. Daha sonra üç kök harfli fiillerden (sülâsi mücerred)'den belirli harfler eklenerek türetilen on iki fiil (sülâsi mezîd) kalıbını, daha sonra dört harfli kök fiillerden (rubâi mücerred) belirli harfler ekleyerek türetilen (rubâi mezîd) kalıbını ve rubâiye dâhil edilen rubâinin mülhaklarını ele almıştır.¹⁷⁵

Müellif eserinin birinci bölümünü mastardan türeyen isim ve fiillere ayırmıştır. Kendisi bunların aslında dokuz tane olduğunu ama bunları yedi kısım (fasıl) olarak kabul ettiğini söylemiştir. Bunlar sırasıyla: 1. Mazi 2. Muzari 3. Emir 4. İsm-ifail 5.

¹⁷⁵ Mevsû'atu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **Mecmû'tu's-sarf**, Muessesetu'l-kutubi lis-sekâfiyye, Beyrût 2012, s. 53.

İsm-imeful 6. İsm-i zaman ve 7. İsm-i alettir. Bunların dışında kalan nehiy faslını emir faslında anlatırken ism-i mekan faslını ise ism-i zaman faslında anlatmıştır.

Birinci fasıl: Müellif bu fasılda mazi fiilinin çekiminde yer alan 14 kalıbının her birini zamirleri ile beraber nasıl kullanılması gerektiğini ve bu zamirlerin şekillerini illetleri ile beraber belirtmiştir. Örneğin ضَرَيْتُمَا fiilinde bulunan zamirin durumunu şöyle açıklamıştır.

وسُوِي بين تشيتي المخاطب والمخاطبة وبين الاخبارات لقلة الاستعمال في التثنية ووضع الضمائر للايجاز وعدم الالتباس في الإخبارات وزيدت الميم في ضربتتما حتى لا يلتبس بالف الإشباع في مثل قول الشاعر (أخوك أخو مُكاشرةٍ وَضَحِكٍ وَحبا ك الإله فكيفَ أنتا) وَخُصَّتِ الميمُ في ضَرَيْتُمَا لأنَّ تحته أنتما مُضمَّرٌ وأدخلت في أنتما لقرب الميم من التاء في المخرَجِ الشَّفَوِي وقيل تبعاً لهما لما يجيء وضُمَّت التاء في ضربتتما لأنه ضمير الفاعلِ وفتحت في الواحد خوفاً من الإلتباس بالمتكلم ولا إلتباس في التثنية وقيل تبعاً للميم لأن الميمَ شَفَوِي فجعلوا حركة التاء من جنسها وهو الميم الشَفَوِي.

“Muhatab siğasında erkek ve dişil siğalar az kullunıldıklarından dolayı aynı lafız ile ifade edilir. Yine mütekellim siğasında karışıklığın olmamasından ve buradaki zamirler ise icâz için konulduklarından dolayı erkek ve dişil siğalar aynı lafız ile ifade edilir. Şairin (Allah sana uzun ömür versin sen ne haldesin Hâlbuki kardeşin neşeli ve güler yüzlü idi) şiirin sonundaki İşba‘ elifine (uzatılan elife) ‘e benzemesin diye tesniye zamirine م harfi eklenmiştir. Özellikle م harfi eklenmesinin nedeni ضَرَيْتُمَا fiilinde bulunan أنتما zamiri nedeni iledir. أنتما zamirine özellikle م harfi eklenmesinin nedeni م ile ت harflerinin şefevî (dudak) mahreçlerde birbirine yakın olmasındandır. Kimine göre ise kendisinden sonra gelen

zamire benzesin diye م harfi eklenmiştir. Özne olduğundan dolayı صَرُّتُمْ daki ت ötreli okunmuştur. Mütekellime benzemesin diye müfred 'de üstünlü okunmuştur. Tesniyede ise iltibas olmadığından ötreli okunmuştur. Bazılarında ötreli okunmasının nedeni م harfine uyumu nedeniyledir. م şefevi harflerden olduğundan ت harfine de şefevi harflere yakın bir hareke olan ötre verilmiştir.¹⁷⁶

Görüldüğü gibi müellif bir zamirin nasıl olması gerektiğini, ayrıntılarıyla zikretmiş, daha sonra konu münasebeti ile zamirlerin kısımlarını mantıkî bir formda ele almış; bunları merfu, mansup ve mecrur diye üç kısma ayırarak her bir kısmın nasıl ve nerde kullanılması gerektiğini yerlerini ayrıntıları ile işlemiştir. Örneğin هُوَ zamirin durumunu belirtirken şu ifadeyi kullanmıştır:

واثنا عشر للمرفوع المنفصل نحو هو ضرب الى نحن ضربنا والأصل في هو أن يقال هو هو هووا
لكن جعل الواو ميما في الجمع لأتحد مخرجهما ولكراهة اجتماع الواوين.... ولا تحذف واو هو لقله حروفه
من القدر الصالح وتحذف. واو هو إذا تعانق بشيء آخر لحصول كثرة الحروف بالمعانقة مع وقوع الواو على
الطرف ويبقى الهاء مضموما على حاله نحو له وتكسر الهاء إذا كان ما قبله مكسورا أو ياء ساكنة حتى لا
يلزم الخروج من الكسرة الى الضمة نحو غلامه وفيه

“Zamirlerin 12 tanesi merfu münfasıl zamirler için kullanılır. Bunlar هو'den
هو'ya kadar olan zamirlerdir. هو zamirinde asıl olan هو. هو. هو. هو. هو. هو. هو. هو. هو. هو. هو. هو. هو.
Mahreçleri aynı olduğundan ve iki و'in yan yana gelmesi hoş karşılanmadığından

¹⁷⁶ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 55.

çoğulda و yerine م harfi getirilmiştir. هو zamirindeki harflerin, olması gereken miktarın altına düşmemesi için bu zamirden و harfi atılamaz. Bu zamir tek başına değil de başka bir kelime ile bitişik gelmesi halinde harflerin çoğalması ve zamirin sonda olması nedenlerinden dolayı kendisinden و harfi atılır ve ötreli olarak okunur ör: لَهْ. Bu zamirden önceki harf esreli veya sakin ي olur ise عَلَامَةٌ ve فِيهِ örneklerinde olduğu gibi esreden ötreye geçmemek için هُ zamiri esreli olarak okunur.”¹⁷⁷ Görüldüğü gibi müellif kitabında bir zamir hakkında sarf ilmi alanında gereken her şeyi özenle işlemiştir.

İkinci fasıl: Müellif bu fasılda muzari fiili hakkında bilgi vermiştir. Muzari fiilinin 14 kalıbını, bu fiilin kelime manası ve türeme şekli hakkında bilgi verdikten sonra bu fiilde bulunan أَتَيْنَ “geldiler” harflerini sıralamaya uygun olarak açıklamıştır.

Örneğin, (ل) harfini anlatırken şu ifadeyi kullanmıştır.

وعينت الالف للمتكلم وحده لأن الأف من أقصى الحلق وهو مبتدأ المخارج والمتكلمهو

الذي يبدأ الكلام به وقيل للموافقة بينه وبين أنا

“ Mütekellim vahdehu ile (ل) harfi arasındaki benzerlikten dolayı mütekellim için

(ل) harfi kullanmıştır. İkisinin arasındaki benzerlik, (ل) harfinin gırtlaktan yukarıya doğru çıkan gırtlak harflerin ilki olması, mütekellimin ise konuşmaya başlayan ilk kişi olmasıdır. Bazılarına göre أَنَا zamiri ile uyum halinde olabilmesi için mütekellime (ل)

¹⁷⁷ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 57.

*harfi verilmiştir.*¹⁷⁸ Daha sonra müellif bu harflerin bazı kabilelerdeki değişik kullanımlarını, bu harflerin hangi kalıplarda atılabileceğini ve muzari fiilin bu harfler eklendikten sonra uğradıkları değişiklikleri anlatmıştır.

Üçüncü fasıl: Müellif bu fasılda emir ve nehiy fiillerini ele almıştır. Bu fasla emir fiili ile başlayan müellif, bu fiilin hazır ve ğaib kalıplarını, emr-i hazır kalıbının başında bulunan (l) *'in* çeşitlerini nedenleriyle birlikte açıklamıştır. Örneğin vasıl harfi olan esreli (l) *'in* anlatırken şöyle bir ifade kullanmıştır.

وكسرت الهمزة لأن الكسرة أصل في همزات الوصل ولم تكسر في مثل اكتب لأن بتقدير الكسرة يلزم الخروج من الكسرة إلى الضمة ولا اعتبار للكاف الساكن لأن الحرف الساكن لا يكون حاجزا حصينا عندهم ومن ثمة يجعل واو قنوة ياءً ويقال قنية وقيل يضم للإتباع.

*“Emir fiilinin başındaki (l) *'in* esreli okunmasının nedeni vasıl harflerinde esre kullanımının temel olmasındandır. Telaffuz edilirken esreden ötreye geçme gibi bir zorunluluk doğurduğundan¹⁷⁹ أُكْتُبُ (Yaz) örneğinde (l) esre yerine ötre ile okunmaktadır. (l) *'in* esresi ile ت harfinin ötresi arasındaki sakin ك harfine itibar edilmez. Çünkü Arap dilinde sakin harf sağlam bir koruyucu değildir. Bundan dolayı فَنُوَّة örneğinde و harfi ي harfine dönüştürülmek sureti ile فَنُوَّة “mal-mülk” şeklinde okunmuştur. Bazılarına göre ise أُكْتُبُ örneğinde ا *'nin* ötreli okunuşu ت harfindeki ötreye uyum sağlayabilmesi içindir.”¹⁸⁰ Müellif emir fiili ile birlikte kullanılan nun-i*

¹⁷⁸ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 60.

¹⁷⁹ Not: Arapçada esreden ötreye geçmek hoş karşılanmamaktadır.

¹⁸⁰ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 62.

musakkale ve nun-i muhaffefe harflerinin kullanıldıkları fiilleri ve kullanım şekillerini açıkladıktan sonra mazi ve muzari fiillerin meçhullerini müccered'den mezîd'e doğru nasıl kullanılması gerektiğini açıklamıştır.

Dördüncü fasıl: Bu fasılda ism-i fail konusunu ele alan müellif başlangıçta bu ismin tanımını yapmış, müccered fiillerdeki kullanımlarına değindikten sonra sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdil konuları hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Daha sonra müellifism-i fail'in mübalağa sığalarını ve bu ismin fe'ûl ve fe'îl kalıplarını ve bunların mezîd fiilindeki kullanımlarını açıklamıştır.

Beşinci fasıl: Müellif bu fasılda ism-i meful konusu hakkında bilgi vermiştir. Bu konuyu fazla uzatmayarak tanımını ve muzari fiilinden türeme sürecini açıklayacak müccered mezîd fiillerdeki kullanımlarına değinmiştir.

Altıncı fasıl: Müellif bu fasılda, ism-i zaman ve ism-i mekan konusunu işlemiştir. Bu fasılda diğer fasılların aksine ism-i mekanın hem düzenli hemde düzensiz fiillerdeki kullanımlarına değinmiştir.

Yedinci fasıl: Müellif bu son fasılda ise ism-i aletin tanımını yaptıktan sonra bu ismin kiyâsî, nadir ve şâz kalıplarına kısaca değinmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi müellif mukaddimede birinci bölümün aslında dokuz kısım olmasına rağmen kendisinin bunları yedi fasıla ayırdığını söylemişti. Kalan iki kısımdan nehiy fiilini emir faslında, ism-i zaman konusunu da ism-i mekân faslında anlatmıştır. Müellif, bunların her birinin tarifini yaptıktan, mebni veya mu'rab olduklarını tartıştıktan sonra bunların neden bu vezinde olmaları gerektiğini açıklamıştır. Bu vezinler dışında şâz veya nadir olarak gelenleri belirtmiş, düzenli (sahih) fiillerden örnekler getirmek sureti ile her birini açıklamaya çalışmıştır. Bu kısımlar dışında kalan sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdil ve mübalağa sığaları konularını ism-i fail kısmında (fasl)'ında anlatmıştır.

İkinci bölüm: Müellif bu bölümde düzensiz fiillerden olan muzaaf konusunu ele almış, muzaaf'ın tanımını, kullanıldığı babları bu fiilin mazi, muzari, emir, ism-i fail,

ism-i meful, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i alet kalıplarına kısaca değinmiştir. Müellif bu fiilin tekid nunları olan nun-i musakkale ve nun-i muhaffefe ile kullanımını zikretmiştir. Muzaaf fiilin kısımlarını anlatırken idğâm-ı câiz kısmında bu konu ile alakası nedeniyle ifti‘âl babındaki ibdâl veya idğâmı gerektiren (ت-ث-د-ذ-ز-س-ش-) harflerini ayrıntıları ile ele almıştır. Örneğin bu babdaki ذ harfini anlatırken şöyle bir ifade kullanmıştır.

ونحو اذَّكر يجوز فيه اذَّكر واذدكر لأن الذال والذال من المجهورة فجعل التاء دالاً كما في اذَّانَ
فيجوز لك الأدغام نظراً الى اتحادهما في المجهورية يجعل الدال ذالاً والذال دالاً والبيان نظراً الى عدم اتحادهما
في الذات

إذَّذَّكر ve إذَّكر harfleri cehr sıfatına sahip olduklarından ذ ve د harfleri örneğinde “
diye iki vecih ile okunabilir. Nasıl ki إذَّانَ örneğinde ت harfi د harfine dönüşmüştü. Cehr
sıfatında birleşmelerinden dolayı د harfi ذ harfine veya ذ harfi د harfine
dönüştürülebileceği gibi asıl itibarı ile aynı cinsten olmadıklarına bakılarak idğâmsız
bir şekilde de okunabilir.”¹⁸¹

Müellif daha sonra muzaaf konusuna giren tefâ‘ul ve tefe‘ul bablarının (ت-د-) harflerindeki meydana gelen hazf ve idğâmı ayrıntıları ile ele almış, bu konudaki değişik görüşleri anlatmıştır.

Üçüncü bölüm: Müellif bu bölümde düzensiz fiillerden olan mehmûz fiilini işlemiştir. Bu fiilde bulunan hemzenin harekeli veya harekesiz olma durumunu

¹⁸¹ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 70.

belirtirken kelimenin iki hemzeli olarak gelmesi veya hemzenin kendinden önceki harfe göre değişik durumlarını belirtmiştir. Mehmûz fiilini mehmûzu'l-fa, mehmûzu'l-'ayn ve mehmûzu'l-lam diye üç kısma ayırmadan hemzelerin hangi fiillerde kalb veya hazf edilmesi gerektiğini ayrıntılı bir şekilde açıklamış, bu konudaki ihtilafları belirtmiştir. Özellikle رأى (gördü) fiilinin mazi, muzari, emir, ism-i fail, ism-i meful, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i alet gibi fiil ve isim kalıplarının çekimini yapmıştır. Örneğin bu babdaki رأى fiilinin emir kalıbını şöyle anlatmıştır.

الأمرُ رَ رِيا رُو رِي رِيا رَيْنَ .ولا تجعل الياء ألفاً في رِيا تبعاً لِيَرِيا ويحوز بها في الوقف نحو رَه
فحذفت همزته كما في يَرِي ثم حذفت الياء لأجل السكون وبالنون الثقيلة رَيْنَ رِيا رُونُ رَيْنَ رِيا رَيْنانَ
فيجئ بالياء في رَيْنَ لانعدام السكون كما في إِزْمِينٌ ولم تحذف واو الجمع في رُونُ لعدم ضمة ما قبلها
بخلاف أَغْرُنٌ وبالنون الخفيفة رَيْنَ رُون رَيْنَ.

ي fiiline uyarak رِيا رِي fiili رِيا رَيْنَ رِيا رُونُ رِي رِيا رَ “Emir fiilinin çekimi şöyledir:
harfi (ل) harfine dönüşmemiştir. Vakıf halinde emir fiili رُه şeklinde okunabilir. Buradaki
hemze رِي fiilinde olduğu gibi fiilden atılmış daha sonra sakin olduğu için ي harfi de
fiilden atılmıştır. Nun-i musakkele ile çekimi: رَيْنَ رِيا رُونُ رِيا رَيْنانَ dir. رَيْنانَ fiilinde
رَيْنانَ örneğinde olduğu gibi ي harfi sakin olmadığından fiilden atılmamıştır.
رُون fiilindeki çoğul alameti olan و'dan önceki harf ötreli olmadığından, fiilden

atılmamıştır. *أَغْرُنُ* fiilinde çoğul alameti olan و'dan önceki harf ötreli olduğundan, fiilden atılmıştır. Emir fiilinin nun-i muhaffefe harfi ile kullanımı *رَيْنُ. رُونُ. رَيْنُ* 'dir.'¹⁸²

Müellif daha sonra mehmûzu'l-fa, mehmûzu'l-'ayn ve mehmûzu'l-lam fiillerinin sülasi mücerredin hangi bablarında kullanıldığına ve hemzenin, fiilin başında, ortasında ve sonundaki kullanım şekillerine değinmiştir.

Dördüncü bölüm: Müellif bu bölümde mu'tell fiillerin ilki olan misal fiilini, bu fiilde meydana gelen değişiklikleri, bu fiilin yâ'lı. vâv'lı kısımlarını ve bu fiilde meydana gelen harf atılması ve harf dönüşümlerini (hazf ve kalb gibi değişiklikleri) nedenleriyle birlikte açıklamıştır. Daha sonra bu fiilin mazi, muzari, emir, ism-i fail, ism-i meful, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i aletgibi fiil ve isim kalıplarındaki durumu açıklamış ve bu konudaki ihtilaflara değinmiştir.

Beşinci bölüm: Bu bölümde müellif, Mu'tell fiillerin ikincisi olan ecvef fiilini işlemiştir. Bölümün başında i'lâl konusunu ele almış, bu konuda illet harflerini kendinden önceki harflerin harekesi ile bağlantılı olarak 4'lü guruplar halinde 16 kısımda ibaret olduğunu belirterek bu kısımları ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Örneğin ilk 4'lük kısmı anlatırken şöyle bir ifade kullanmıştır.

الأربعة منها إذا كان ما قبلها مفتوحاً نحو: قَوْلُ طَوْلٍ خَوْفٌ بَيْعٌ وَلَا تَعْلُ الْاَوَّلَى لِأَنَّ حُرُوفَ الْعَلَّةِ
إِذَا سَكَنْتْ جَعَلَتْ مِنْ جَنْسِ حَرَكَةِ مَا قَبْلَهَا لِلَّيْنِ عَرَبِيَّةِ السَّاكِنِ وَاسْتِدْعَاءِ مَا قَبْلَهَا نَحْوِ مِيزَانَ أَصْلِهِ مِوزَانٌ
وَيُوسِرُ أَصْلَهُ يُيسِرُ إِلَّا إِذَا انْفَتَحَ مَا قَبْلَهَا لِحَفَةِ الْفَتْحَةِ وَالسَّكُونِ وَعِنْدَ بَعْضِهِمْ يَجُوزُ الْقَلْبُ نَحْوِ: قَالَ ..

“İlk dört kısım: illet harflerinden önceki harf قَوْلُ خَوْفٌ بَيْعٌ (Söylemek, Satma, Korku, Zenginlik) örneklerinde olduğu gibi üstünlü olur ise bu durumda birinci

¹⁸² Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 75.

kısma göre قَوْلٌ. بَيْعٌ. خَوْفٌ. طَوْلٌ örneklerinde i'lâl olmaz. Çünkü illet harfleri sakın olduklarında tabiatlarına uygun olduğundan ve kendilerinden önceki harfin talebi doğrultusunda bu harfin hareke cinsine dönüşürler. Ör: مِزَانٌ (tartı) ve يُبْسِرُ (zengin eder) kelimelerindeki و ve ي harfleri مِزَانٌ ve کلمelerinde kendilerinden önceki harfin harekesi cinsine dönüşmüşlerdir. Ancak bu harfler sakın ve kendilerinden önceki harf üstünlü olur ise üstün ve sükûnun hafif olmasından dolayı bu harfler herhangi bir dönüşüme uğramazlar. Bazılarına göre bu durumda قَالَ gibi örneklerde olduğu gibi illet harfleri dönüşüme uğrayabilir.¹⁸³

Müellif daha sonra bu fiilin mazi, muzari, emir, ism-i fail, ism-i meful, ism-i zaman ve ism-i mekân kısımlarını etraflıca incelemiş, alimlerin bu konulardaki ihtilaflarına değinmiştir.

Altıncı bölüm: Müellif bu bölümde diğer iki bölümde olduğu gibi düzensiz fiillerin üçüncüsü olan nâkıs fiilinin mazi, muzari, emir, ism-i fail, ism-i meful, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i alet ve bu fiilin meçhul kısımlarını açıklamıştır. Bu bölümde müellif ي harfinin nasıl elife dönüştüğünü belirtirken konu münasebeti ile ibdâl harfleri olan رَطَّ إِسْتَنْجَدَهُ يَوْمَ صَالَ رَطَّ (Zat kabilesi kendisine hucum ettiğinde ondan yardım istedi.) cümlelerindeki harfleri örneklendirerek etraflıca ele almıştır. Örneğin ibdâl harflerinin ilki olan hemzenin (l) harfinden ibdâlını şu ifadelerle anlatmıştır.

¹⁸³ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 78.

الهمزة أبدلت وجوبا مطرداً من الألف في نحو: صَحْرَاءُ لأن همزتها ألف في الأصل كألف سَكْرَى ثم جعلت همزة لوقعها طرفاً بعد ألف زائدة ومن ثمة لا يجوز جعلها همزة في نحو صَحَارَى يعني لو كانت في الأصل همزة لجاز صَحَارَىءُ بالهمزة في صورة ما كما يجوز في نحو حَطِيئَةٌ: حَطِيئَةٌ.

“الهمزة أبدلت وجوبا مطرداً من الألف في نحو: صَحْرَاءُ (çöl) örneğinde hemze sürekli zorunlu bir şekilde (l) harfinden dönüşür.

Çünkü bu isimdeki hemze سَكْرَى (sarhoş) örneğinde olduğu gibi aslı itibarı ile (l) olup zaide eliften sonra geldiği için hemzeye dönüşmüştür. Bu sebepten dolayı صَحَارَى örneğinde (l) hemzeye dönüşmez çünkü aslı itibarı ile hemze olsaydı حَطِيئَةٌ (hata) örneğinde olduğu gibi صَحَارَىءُ diye okunabilirdi.”¹⁸⁴ Müellif ibdâl harflerini örnekte verdiği sıralamaya uygun olarak açıklamıştır.

Yedinci bölüm: Müellif bu bölümde düzensiz fiillerin sonuncusu olan lefif fiilini, bu fiilin mefruk (ayrık) ve makrun (bitişik) kısımlarını, bu kısımlardan türetilen mazi, muzari, emir, ism-i fail, ism-i meful, ism-i zaman, ism-i mekân fiil ve isimleri işlemiştir. Daha sonra eserinin başında getirmediği hamd cümlesini burada getirerek “Bu kitabı tamamlamayı kısmet ettiği için Allah’a hamd olsun” demiştir.

2. METODU

Ahmed b. Ali b. Mes‘ûd *Merâhu’l-ervâh* adlı eserinde öğretim yöntemi olarak kendi döneminde yazılan kitaplara nisbeten yenilikçi bir öğretim tekniği kullanmıştır. Eserinin genelinde bu tekniğe uygun bir şekilde hareket ederek konu başlarında önce

¹⁸⁴ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 85.

konu başlığının tanımını yapmış daha sonra konuyla ilgili örnek kelimeler, konuyla ilgili ayrıntılar ve istisnalara yer vermiştir. Müellif, cümle içinde zaman zaman Kur'ân-ı Kerîm'den, hadisten veya şiiirden örnekler verdiği yerler olmasına karşın örneklerin çoğunluğu yalın kelime şeklindedir.

Kullandığı bilgiler ikinci bir kaynaktan ise aktardığı kaynağı belirtmiş, başvurduğu kaynakların güvenilir olmasına dikkat etmiştir. Kendilerinden aktardığı kaynakların yanlış bulduğu yönleri var ise bunu belirtmiştir. *Merâhu'l-ervâh* adlı eserde, müellifin, edebî zevki eserine yansıdığından kullandığı cümleler akıcı ve birbiriyle bağlantılı olmuştur. Eserinde, sarf ilminde daha sonraki asırlarda görülen cümlelerdeki karmaşık ve kapalılık özellikleri pek görülmez.

Bu eser; sarf, ta'lıl ve ses bilim özelliklerinin mükemmel bir şekilde uygulandığı bir metin olarak zamanımıza intikal etmiştir. Müellif, bir sarf konusunu sunduğu zaman çocukların dikkatini çekecek bir şekilde etkili bir metod kullanmış, konuyu basit bir yolla ve geniş bir şekilde derinlemesine incelemiş, en ince detayına kadar açıklamış, kolaylaştırmış ve örnekler ile zihne yatkın bir hale getirmiştir. Örneğin bir lafzın tahlilini yaparken bu lafzın türevlerini, varsa şâz kullanımlarını ve neden böyle kullanılması gerektiğini illetlerini getirerek bildirmiştir. Müellifin, bu eserinde sarf ilminde önemli bir yere sahip olan ta'lıl'e ve akli delillere büyük ölçüde başvurması eserine felsefi bir hava kattığı söylenebilir.

Müellif, *Merâhu'l-ervâh* adlı eserini kendi zamanında yazılan kitaplarda kullanılan bölümlendirmeye uygun olarak bâb ve fasıllardan oluşturmuştur. Ancak müellif kendi zamanındaki alimlerden değişik bir metod izleyerek eserini “eksâm-ı seb'a” yedi kısma göre yazmıştır. Onun zamanında yazılan kitaplarda bu durum söz konusu değildir. Örneğin, b. 'Uşfûr el-İşbîlî, (ö.662/1263) *el-Mumtu'u'l-kebîr fît-tasrîf* adlı eserinde sarf ilmini iki kısma ayırmış her kısmı bâblara bölerek açıklamaya çalışmıştır. Kitabının sonunda ise mesail başlıkları altında sarf ile ilgili bazı konulara değinmiştir.¹⁸⁵ Aynı dönemde yaşayan bir diğer önemli alim Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî

¹⁸⁵ İbn 'Uşfûr a.g.e., s. 562-565.

(ö.616/1219)'dir. el-'Ukberî iki ciltten oluşan el-*Lubâb fi 'i'leli'l-binai ve'l-i'rab'* adlı eserini 100 bâba bölmüş bunların 27 bâbını sarf konularına ayırmıştır. el-'Ukberî Kitabını bâb fasıl ve mesail başlıklarına ayırmış fasıllar bâbların alt başlıkları olarak kullanırken meselleri fasılların alt başlıkları olarak kullanmıştır.¹⁸⁶ Bu dönemde yaşayan İbn Mâlik (ö.672/1274) ise *elfiye* adlı eserini bâb ve fasıllardan oluşturmuştur.¹⁸⁷ Bu dönemde yaşayan bir diğer alim es-Sekkâkî (ö.626/1228) *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserini bâb, fasıl ve sınıf diye kısımlara ayırmıştır.¹⁸⁸ İbnu'l-Hâcib (ö.646/1248) *eş-Şâfiye*, adlı eserinin sarf bölümünü bâb veya fasıllara ayırmadan direk konu başlıklarını belirterek konulara başlamıştır.¹⁸⁹

Eserin bir diğer özelliği müellifin birinci babta olduğu gibi konuları ayrıntılı bir şekilde değil de her babta o fiilin emsile-i muhtelifteki mazi, muzari, emir, ism-i fail, ism-i meful, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i alet kullanımlarını ayrı fasıllara ayırmayarak açıklamaya çalışmasıdır. Konumuz açısından dikkat çeken bir diğer husus, eserde bir konuda görüş farklılıkları var ise bu görüşlere uygun örnek ve deliller getirilerek verilmesidir. Eserde kullanılan bu yöntemi örneklemek için müellifin aşağıdaki ifadelerini inceleyelim:

ويجوز الادغام اذا وقع بعد تا الافتعال من حروف تدوز سصطظظ نحو يقتل ويسم وينزع ويعذر
ويخصم ويبدل ويخصم وينضل وينظر ويلطم ولكن لا يجوز في ادغامهن إلا الادغام بجعل التاء مثل العين
لضعف استدعاء المؤخر وعند بعض الصرفيين لا يجوز هذا الادغام في الماضي حتى لا يلتبس بماضي التفعيل

¹⁸⁶ Mehmet Cevat ERGİN, *el-'Ukberî ve el-Lubab fi 'ileli'l-binai ve'l-i'rab'*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2002, s. 98.

¹⁸⁷ Ebî Zeyd Abdurrahman b. Ali b. Salih el-Mekkûdî, Şerhu'l-Mekkûdî, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût 1996, s. 357-360.

¹⁸⁸ Yûsuf b. Ebu Bekr Muhammed b. Ali es-Sekkâkî *Miftâhu'l-'ulûm*, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2.Bs, Beyrût 1987, s. 609-610.

¹⁸⁹ el-Esterâbâdî , *a.g.e.*, I, 136-139.

لأن عندهم تنقل حركة التاء إلى ما وتحذف المجتلبة وعند بعضهم يجيء بكسر الفاء نحو *خِصم* لان عندهم كسر الفاء لالتقاء الساكنين وعند بعضهم يجيء بالمجتلبة نحو *إِخْصِم* نظرا إلى سكون أصله....

harflerinden ت-د-ذ-ز-س-ص-ط-ض-ظ harfinden sonra ت babında افتعال
biri gelirse ت harfi, يقتل (öldürür), يعذر (mazeretli), ينزع (çıkarır), ييسم (tebessüm eder),
يخصم (mücadele eder), ينضل (yarışır), ينظر (gözetler) ve يلطم (birbirine çarpar)
örneklerinde olduğu gibi bu harflere dönüşerek idğâm edilir. Burada ت harfi, zayıf
olduğundan dolayı ‘aynu’l-fiile dönüşmesi gerekmektedir. Bazılarına göre ise تفعیل
babının mazi fiiliyle iltibas olacağından bu idğâm mazi fiilinde caiz değildir. Çünkü
onlara göre hemzenin harekesi kendinden önceki harfe aktarılır ve mazi fiilinin başına
getirilen hemze hafz edilir. Bazılarına göre ise iki harfin harekesiz olmasından dolayı
مخصم örneğinde olduğu gibi mazi fiilinin fau’l-fiili kesreli okunur. Bazılarına göre ise
mazi fiilinin başındaki harf sakin olduğundan إخصم örneğinde olduğu gibi mazi fiili,
başına getirilen hemze ile okunur.”¹⁹⁰

Müellif, *Merâhu’l-ervâh* ’ta genelde Basra Ekolünün görüşlerini benimsemekle birlikte bazen Kûfe ekolünün fikirlerine delilleriyle birlikte yer vermiştir. Bazen de her iki ekolü karşılaştırmış delillerini sunmuştur. Müellif, Hicaz ve diğer bazı lehçelere atıfta bulunmuş, İmruûlkays (ö. 80/545) gibi meşhur şairlerin şiirlerinden deliller getirmiştir. Eserde el-Halîl (ö.175/791), Sîbeveyhi (ö.180/796), Yûnus b. Habîb (ö.182/798), el-Ahfeş (ö.210/825) el-Asmaî (ö. 216/831) gibi meşhur nahiv alimlerinin

¹⁹⁰ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 71.

görüşlerine yer vermiştir. Kitapta şâhid olarak 15 âyet, 7 şiir ve 14 şiirden alıntı, 2 hadis ve 2 atasözü ve 4 deyim yer almaktadır.

Müellif bu eserde ismini verdiği kimi alimlerin görüşlerine ve aralarındaki tartışmalara da yer vermiştir. O, eserinde bu tartışmalara yer vererek kendisinden önce bilinen bu tartışmaları zikrederek konu hakkında bildiği tüm bilgileri aktarmak istemiştir.

Müellif, eserinin bazı yerlerinde sorulması muhtemel soruları önceden görerek "فان قيل" "eğer denilirse" diye giriş yaparak bu görüş ve itirazlara "قلنا" "biz deriz" diyerek cevap vermiş eserindeki kaidelere itiraz kapısını kapatmıştır. Müellifin bu tarz anlatımları, çocuklara sarf konularını kısa, özlü ve sağlam bir şekilde ezberlemelerini kolaylaştırmıştır. Örneğin ism-i tafdîl kalıbının fail'in tafdili için kullanıldığını açıklarken şu ifadeye yer vermiştir:

ولا يجيء أفعال لتفضيل المفعول حتى لا تلتبس بتفضيل الفاعل فان قيل لم لا يجعل على العكس

حتى لا يلزم الالتباس؟ قلنا جعله للفاعل أولى لأن الفاعل مقصود والمفعول فضلة في الكلام وأيضا يمكن

التعميم في الفاعل دون المفعول

"Fail'in tafdili için kullanılan أَفْعَلُ siğası, birbirileri ile karışmasın diye meful'un tafdili için kullanılmaz. Eğer birisi: 'Neden bunun tersi yapılmadı. Çünkü bunun tersi yapılsaydı yine bir karışıklık olmazdı' diye sorar ise biz deriz ki: 'bu siğanın fail için kullanılması daha evladır. Çünkü fail cümlede asıl, meful ise fazlalıktır. Hem her fiilin bir faili olma zorunluluğu var iken meful'de böyle bir şey söz konusu değildir.'¹⁹¹ Müellif, eserinin bazı yerlerinde sorulması muhtemel soruları gizli bir

¹⁹¹ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 65.

soruya cevap verircesine anlatmayı seçmiştir. Örneğin muzari fiilini anlatırken şöyle demektedir:

وزيدت على الماضي من حروف أتين حتى يصير مستقبلا لأن الماضي بتقدير النقصان منه يصير

أقل من القدر الصالح

“Muzari fiili oluşsun diye mazi fiilinin başına *أَتَيْنَ* harflerinden biri getirilir.”burada sanki gizlice: “neden muzari fiili mazi fiilinden bir harf eksilterek yapılmamıştır?” sorusu sorulmuş da o da bu soruya cevaben şöyle demiştir: “Çünkü mazi fiilinden bir harf eksilterek muzari fiili yapılırsa fiil olması gerekenden daha kısa olur.”¹⁹²

3. ÜSLUBU

Şüphesiz her müellifin bir konuyu işlerken kullandığı kendine has bir ifade tarzı vardır. Kimi müelliflerin eserlerinde bir konuyu aktarırken kullandıkları ifadeler, karışık ve kapalı iken, kimisi eserinde kullandığı ifadelerin akıcı, kolay ve anlaşılır olmasına özen göstermiştir. Bu, her müellifin kullandığı metod ve üslup farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Genel bir ifadeyle, her müellifin, eserinde kullandığı ifade şekli ve kendine has ifade tarzının yanında bir de kullandığı ilmî bir üslup bulunmaktadır. Kullanılan üsluplardan biri de ilmî üsluptur. İlmî üslup, akla ve mantığa hitap eden, şiirsel anlatılardan uzak, içinde gizlilik ve kapalılık bulunan ilmî gerçekleri açıklayan en kolay üsluptur.¹⁹³ Belli bir ilmi veya konuyu öğretmek üzere yazılan eserlerdeki üslup bu türdendir. İncelemekte olduğumuz *Merâhu'l-ervâh* adlı eser de bu üslup ile yazılmış bir kitaptır. *Merâhu'l-ervâh* adlı eser çocuklara sarf ilmini öğretmek maksadıyla yazılmış

¹⁹² Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 61.

¹⁹³ Ali el-Cârım, Mustafa Emîn, *el-Belâgatu'l-vâdiha*, Beyrût 2006, s. 12; Arslan, a.g.e., s.90.

bir kitaptır. Esere besmele ile başlayan müellif, edebi sanatlarla örülmüş olan mukaddimenin ardından konu başlıklarını vererek konularda sarf terimlerinin tanımını ve varsa çeşitlerini bir öğrencinin anlayabileceği şekilde açıklamıştır.

Müellif kendinden önce yazılan sarf kitaplarında kullanılan öğretim tekniğini beğenmiyor olacak ki eserinin mukaddimesinde sarf ilmi öğrenmek isteyenlerin ilk önce kelimelerin vezinlerini bilmeleri ve bu vezinleri bilmek için ise aksâm-ı seb'â'yı bilmeleri gerektiğini vurgulayarak değişik bir metod izlenmesi gerektiği kanaatine varmıştır. Müellifin bu kanaati eserindeki üslubuna yansımış, eserinde konuları kolay ve açıklayıcı örneklerle pekiştirerek işlemiştir.

Müellifin, *Merâhu'l-ervâh*'ta izlediği üslup hakkında özet olarak şunları söylemek mümkündür. Dil ile ilgili yaygın kullanımları esas almış, bunlardan kendisine ve izlediği metoduna en uygun dil üslûbunu kullanmıştır. Dil olarak gereksiz yere uzatma ve tekrarlar yapmaktan kaçınmış akıcı bir üslup kullanmıştır. Eserinde kullandığı üslup, edindiği bilgileri çocuklarla konuşurcasına açık ve sadedir.

4. TANIM VE SARF KAİDELERİ

Sarf ilmindeki konular yapıları gereği pek fazla tanımlanmaya ihtiyacı yoktur. Bu durum sarf ilminde bulunan terimlerin basit ve anlaşılır olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden müellif *Merâhu'l-ervâh* adlı eserinde bab veya fasılların başında konulara başlarken gerekli gördüğü yerlerde konu başlığının tanımını yaparak, bazen herhangi bir tanım yapmadan konu başlığının kısım ve türevlerini vererek, bazen de bu konu başlığı için neden bu ismin kullanıldığına değinerek konuya başlamıştır.

Müellif, konuların tanımlarını yaparken pratik ifadeler kullanmış ve bu ifadelerle çocukların, az bir bilgi ile birçok şeyleri öğrenme ve tatbik etme imkânı bunlarını hedeflemiştir. Örneğin kitabın ilk bölümü olan sahih babına başlarken sahih fiili tanımlamak için yaparken şöyle bir ifade kullanmıştır:

الباب الاول في الصحيح الصحيح: هو الذي ليس في مقابلة الفاء والعين واللام حرف علة

وتضعيف وهمزة نحو: ضرب

“Birinci bab sahih fiiller ile ilgilidir. Sahih fiil: fâu’l-fiil, ‘aynu’l-fiil ve lamu’l-fiil’inde illet harfî, hemze ve ted‘if bulunmayan fiildir. Ör: ضرب”¹⁹⁴

Kitabın ilk faslı olan mazi fiilin konusuna girerken herhangi bir tanım yapmamış, bu fiilin kısımlarının sayısını vererek konuya başlamıştır. Burada şu ifadeyi kullanmıştır.

فصل في الماضي وهو يجيء على اربعة عشر وجها نحو ضرب الى ضربنا

“Bu faslın konusu mazi fiilidir. Mazi fiilinin 14 kalıbı vardır bunlar ضرب ile başlar ضربنا ile biter.”¹⁹⁵

Muzari fiili konusunu ele alırken yine herhangi bir tanım yapmamış, bu fiilin kısımlarının sayısını vererek konuya başlamıştır. Burada şu ifadeyi kullanmıştır.

فصل في المستقبل وهو أيضا يجيء على اربعة عشر وجها

“Bu faslın konusu istikbal fiilidir. Bu fiilin de 14 kalıbı vardır.” diyerek konuya başlamıştır.¹⁹⁶

Emir ve nehiy fiili konusunu işlerken önce emir fiilin tanımıyla konuya başlamıştır.

¹⁹⁴ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 51.

¹⁹⁵ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 54.

¹⁹⁶ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 59.

فصل في الامر والنهي الأمر صيغة يطلب بها الفعل من الفاعل نحو ليضرب

Müellif, “*Bu faslın konusu emir ve nehiy fiilleridir. Emir fail’den bir fiili yapmasını istemektir.*” diyerek konuya başlamış, konunun sonlarına doğru nehiy fiili de emir fiili gibidir diyerek nehiy fiili hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.¹⁹⁷

Muzaaf konusuna başlarken ondan önceki bablardan değişik bir ifade kullanarak şöyle demiştir:

الباب الثاني في المضاعف ويقال له أصمّ لشدته ولا يقال له صحيح لصيرورة أحد حروفه حرف

علة في نحو تَقْضَى الْبَازِي

“*Bu bab muzaaf fiili ile ilgilidir. Bu fiil telaffuz edilirken sesin şiddetli çıkmasından dolayı bu fiile muzaaf denilmiştir. Bazı muzaaf fiillerinde aynı cinsten olan harflerden biri illet harfine dönüşebilmektedir. Bundan dolayı bu fiile sahih fiil denilmez. Örneğin تَقْضَى الْبَازِي (kartalın aşağıya doğru uçması) Bu örnekte ض harfi illet harfine dönüşmüştür.*”¹⁹⁸

5. MERÂHU’L-ERVÂH’IN SESBİLİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Arapça üzerine yapılan ilk çalışımlar, badiyelere seyahatler yaparak veya badiyeden gelen Araplar ile konuşarak onların kelimeleri nasıl ve ne anlamda kullandığını belirlemek şeklinde idi. Daha sonraki aşamada Arapların aslında belirli bir kural çerçevesinde konuştukları anlaşılmış, bu dilin kuralları tespit edilirken, elde edilen onbinlerce kelimenin aslında birkaç kalıpta toplanabileceği belirlenmiştir. Kelimenin tüm türevleri toplanmış kelime türetmenin kaideleri belirlenmiştir. Daha sonra bu

¹⁹⁷ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 61.

¹⁹⁸ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 68.

kelimelerin bir asıldan türetilmesi gerektiği anlaşılmış, bu asıldan kelimeler türetmeye de bina adı verilmiştir. Kelime türetme kelimenin başına ortasına veya sonuna belirli harfler ekleyerek yapıldığı tespit edilmiştir. Arapça bu anlamda dünyanın en çok değişime uğrayan dilidir. Bu yönüyle aynı dil ailesine mensup olduğu bazı Sami dillerine ve eski Latinceye benzemektedir.¹⁹⁹

Sarf ilmi, konusu itibarı ile kelimenin yapısıyla ilgilendiğinden kelimelerin belirli bir düzen içinde türetilirken kelimelerin aslını bilmek, için de sarf konuları olan i'lâl, ibdâl, kalp ve idğâm'ın iyi bilinmesi icap eder. Sesbilim, ilk dönemlerde bütün dil bilimlerini kapsayan علم العربية (*Arapça*) adı altında işlenmekteydi. Bu dönemlerde değişik dil kitaplarında harfler ve ses özelliklerine geniş veya kısa bir şekilde dilbilgisi adı altında yer verilmiştir. Bu ilim; Arap dili, felsefe, mûsikî, kırâat ve tecvîd alimlerinin çalışmalarında göz ardı edilmemiştir. Hatta fonetikten bahsetmeyen veya ona atıfta bulunmayan bir kitaba rastlamak mümkün değil denilebilir.²⁰⁰

Nahivciler kitaplarında harfler ve özelliklerinden bahs eden bölümler ayrı sesbilimin terimlerinin çoğu bu bölümlerde yer almıştır. Özellikle sarf ilminin başlı başına bir ilim olmasından itibaren bu ilmin konularının temelini sesbilim teşkil etmiştir. Sarf ilminde fiillerin iştikâk nedeniyle çeşitli değişikliklere uğraması ve bu değişiklikleri izah edebilmek, makul sebeplere dayandırmak gerekmiştir. Bundan dolayı harfler ve özellikleriyle ilgilenilmiş, bunları bilmek sarf ilminin ön koşulu sayılmıştır.²⁰¹

Sesbilim ayrı bir bilim dalı olarak ancak hicrî IV. yüzyıldan sonra tecvîd ilmiyle beraber ortaya çıkmıştır. Ses konularını ilk defa ayrı bir bilim dalı olarak ele alan alim İbn Cinnî (ö. 392/1002)'dir. O *Sırru sinâ'ati'l-i'râb* adlı eserinde Arap dilinde bulunan harflerin mahreçleri, sıfatları, bu harflerde meydana gelen i'lâl, ibdâl, idğâm, nakl, hazf

¹⁹⁹ Abdulkadir Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savfî, Ezmine, byy 1998, s. 27-37.

²⁰⁰ Nazife Nihal İnce, Hicri İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları, **yayınlanmamış Doktora tezi**, Konya 2005, s. 10; Muhammed Hassân et-Tayyân, "Araplarda Sesbilim (Fonetik)", Ahmet Yüksel (Çev.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun 2004, s. 302-306.

²⁰¹ el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 25.

gibi değişiklikleri, hareke ve harf arasındaki farkı, güzel ve çirkin fer'î harfleri ve harflerin mezc ve tenâfürü ile bu alanda ilk sıraya yerleştirdiği diğer konuları ayrıntılı olarak açıklamıştır.²⁰²

Zaman geçtikçe tüm bilimler gelişmiş, mevcut bilimlerin yan dalları müstakil bilim dalları haline gelmiştir. Arap dili üzerine yapılan çalışmalar, zamanla nahiv (syntax), sarf (morphologi), semantik (semantics) ve sesbilim (phonology) gibi dallara ayrılmıştır. Sesbilim ise söyleyiş sesbilim (articulatory phonetics), gelişmeli sesbilim (phonology-phonotics), dinleyiş sesbilim, akustik sesbilim, (acoustic phonetics), görevsel sesbilim (phonology) ve biçimsel sesbilim (morphophonemics) diye altı kısma ayrılmıştır. Bunlardan sarf ilmi ile daha çok bağlantılı olan gelişmeli sesbilim; dillerin söyleyiş özelliklerinden kaynaklanan ses değişimlerini, seslerin birbirini etkileyerek benzeşmesi başka bir sese dönüştürülmesi ve düşmesi gibi ses olaylarının meydana gelişi ve bu değişmelerin usulünü inceleyen bilim olarak tanımlanmıştır.²⁰³

İ'lâl, idğâm, hazf ve ibdâl diye adlandırılan bu olgular gelişmeli sesbilimin (phonology- phonotics) ilgilendiği önemli konulardandır. Bir kelimedede bu değişiklikler ile yapılmak istenen, kelimenin kolaylaştırılması veya bir düzene sokulmasıdır. Bir kelimedede bu olayların olabilmesi için ise i'lâl, idğâm, hazf ve ibdâl harflerinin ve bunları meydana getiren sebeplerin bulunması gerekmektedir. Yeni dilbilimcilerin gelişmeli sesbilim (phonology- phonotics) diye adlandırdıkları bu bölüm eski dilbilimciler tarafından sarf ilminin iki kolundan biri sayılmıştır.

Örneğin İbn Mâlik (ö.672/1274) sarf ilmini;

a. Müfred bir kelimenin tesniye, cemi' ism-i fâil, ism-i me'ful, mastar, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i taşğir ve ism-i mensub gibi kalıplara dönüştürülerek değişik manalar elde etmek,

²⁰²Muhammed Hassân et-Tayyân, **a.g.e.**, s. 306.

²⁰³ İnce, **a.g.e.**, s. 3-14.

b. Değişik manalar elde etme maksadı dışında kelimenin yapısı üzerinde ziyade, hazf, ibdâl, kalb, nakl ve idğâm gibi değişiklikler meydana getirmek diye tanımlamış, gelişmeli sesbilimi sarf tanımının içine dâhil etmiştir.²⁰⁴

Bu bakımdan yeni dilbilimciler tarafından sesbilim sarf ilminin sınırlarını belirleyen, onun altyapısını oluşturan bir ilim olarak görürken bazıları, daha da ileri giderek sesbilim olmadan sarf ilminden bahs edilemeyeceğini söylemiştir.²⁰⁵

İncelemekte olduğumuz *Merâhu'l-ervâh* adlı eser, sarf ilmi hakkında yazılmış ve gelişmeli sesbilim açısından oldukça zengin bir kitaptır. Çünkü müellifimiz; eserinde fiilleri, sahih olanlar ve sahih olmayanlar olarak ayırmış, kitabını bu temel üzerine bina etmiştir. Müellif bu ayrımı yaparken ses değişikliğini esas almış, kendisinde ses değişikliği meydana gelmeyen fiilleri sahih fiillerden, ses değişikliği meydana gelen fiileri (illet harfi olsun veya olmasın) mu'tell fiillerden saymıştır. Bu nedenle muzaaf ve mehmuz fiilleri mu'tell fiiller ile aynı kefedede değerlendirmiştir.

Müellif, kelimenin yapısı üzerinde değişik manalar elde etme maksadı dışında yapılan değişiklikler olan ve gelişmeli sesbilimin ilgilendiği önemli konulardan olan î'lâl, idğâm, hazf ve ibdâl gibi isimlerle adlandırılan olgular üzerine durmuş, bunları inceden inceye işlemeye çalışmıştır. Muzaaf konusunu işlerken daha konunun başında muzaafın tanımını yapmaktan evvel bu bapta bulunan ses sertliğinden bahs etmiştir.²⁰⁶ Müellif bu fiilin tanımını yaparken şöyle demektedir:

وإذا اجتمع فيه حرفان من جنس واحد أو متقاربان في المخرج يدغم الأول في الثاني لثقل المكرر

نحو: مدّ الى آخره ونحو: أخرج شطأه وقالت طائفة: الادغام إلباث الحرف في مخرجه مقدار الباث الحرفين

كذا نقل عن جار الله العلامة..

²⁰⁴ İbn Hişâm, **a.g.e.**, IV, 360

²⁰⁵ Abdulkadir Abdulcelil, **a.g.e.**, s. 28; el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 25.

²⁰⁶ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 68.

“Bir kelimede aynı cinsten veya mahreçleri birbirine yakın iki harf birleşir ise aynı harfin tekrarı ağırlık yapacağından أخر شطأه (Filizini çıkarmış ekin)²⁰⁷ ve مء örneklerinde olduğu gibi bu iki harften birincisi ikinciye dağm edilir. Bazıları ise idğâmı şöyle tanımlamıştır: İdğâm bir harfi kendi mahrecinde iki harf miktarınca bekletmektir. ‘Allame Zâmahşeri’den böyle rivayet edilmiştir.”²⁰⁸ Görüldüğü gibi müellif burada kullandığı tanımlar, Sesbilim ile ilgili olup harflerde meydana gelecek ses değişimlerini dikkate almıştır. أخر شطأه (Filizini çıkarmış ekin) örneği bunun açık bir belirtisidir.

Müellif, bu fiilin idğâm-ı câizî kısmında ise; bu konu ile alakası nedeniyle ifti‘âl babında ibdâl ve idğâma bağlı olarak burada meydana gelen ses değişimlerini gerektiren (ت-ث-د-ذ-ز-س-ش-ص-ض-ط-ظ-و-ي) harflerini ayrıntıları ile ele almıştır. Bu bapta meydana gelen ses değişimlerini, harflerin sıfatları olan Mehmûsiyet (Nefesli-voiceless: harflerin boğum noktasında tam olarak haps edilmemesi sonucu boğum noktasında kısmî bir sesin oluşması), mechûriyet (Sesli-voiced: harfin mahreçte tam olarak haps edilmesi), isti‘lâ (Üst damağa doğru dili kaldırmak sureti ile ağız kanalının uç kısmın daraltılması) ve inhifâd (Dilin üst damağa doğru kaldırılması) gibi durumlarına bağlı olarak ele almıştır.²⁰⁹ Müellif bunu yaparken bu fiilde meydana gelen ses değişimlerinin nedenlerini de belirtmiştir. Örneğin bu bapta mechûr harflerden olan ð harfini anlatırken şöyle bir ifade kullanmıştır.

²⁰⁷ el-Fetih, 48/29; Not: Ebu Amr, bu ayette (ج) ile (ش) harflerini bir birine dağm ederek şöyle okumuştur. (أخر شطأه).

²⁰⁸ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 68.

²⁰⁹ İnce, a.g.e., s. 90; Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 69-70.

ونحو اذكر يجوز فيه اذكر واذذكر لأن الدال والذال من المجهورة فجعل التاء دالاً كما في اذان
فيجوز لك الأدغام نظراً الى اتحادهما في المجهورية بجعل الدال ذالاً والذال دالاً والبيان نظراً الى عدم اتحادهما
في الذات.

“ *اذكر (anlattığında) örneğinde د ve ذ harfleri cehr sıfatına sahip olduklarından
اذكر ve اذذكر diye iki vecih ile okunabilir. Nasıl ki اذان (mahkumiyet) örneğinde ت harfi
ذ harfine dönüşmüştü. Cehr sıfatında birleşmelerinden dolayı د harfi ذ harfine veya ذ
harfi د harfine dönüştürülebildiği gibi asıl itibarı ile aynı cinsten olmadıklarına
bakılarak idğâmsız bir şekilde de okunabilir.*”²¹⁰

Müellif bu bölümde muzaaf fiilin konusuna giren tefe'ül, tefâ'ül baplarının
(ت-د-ذ-ر-س-ص-ط-ض-ظ) harflerinde meydana gelen hazf ve idğâm gibi ses
değişimlerini ayrıntıları ile ele almış, bu konudaki değişik görüşleri anlatmıştır. Muzaaf
konusunda olduğu gibi diğer bölümlerdeki ses değişimlerini büyük bir titizlikle
anlatmaya çalışmış bir fiilde olabilecek değişiklikleri bu fiilin mazi, muzari, emir, ism-i
fail, ism-i meful, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i alet kısımlarında da uygulamaya
çalışmıştır. Eserinin genelinde fiilde meydana gelen ses değişimlerini sadece bu fiilden
yukarda zikrettiğimiz kısımlarına uygulamış ve bu fiilin, sülasi mücerred baplarının
hangilerinden geldiğini bildirmiştir. Bazen ses değişimlerinin çok olduğu baplarda bu
uygulamayı terk ettiği de olmuştur. Örneğin nakıs fiili işlerken şöyle bir yol izlemiştir:

Müellif burada if'âl babından olan أغزيت fiilinde, و harfinin (ل) harfine dönüşmesi
gerekirken ي harfine dönüşme nedenini anlatırken ses değişiminin çokça meydana

²¹⁰ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 70.

geldiği ibdâl harfleri olan *زَطَ صَالَ يَوْمَ إِسْتَنْجَدَهُ* (*Zat kabilesi kendisine hucum ettiğinde ondan yardım istedi.*) harflerini örneklendirerek etraflıca ele almıştır. Örneğin ibdâl harflerinin ilki olan hemzenin, *و* harfinden ibdâlını şu ifadelerle anlatmıştır.

الهمزة ابدلت من الواو وجوبا مطردا في نحو أوصل فرارا من اجتماع الواوات وفي نحو قائل كما مر
وفي نحو أدور لثقل الضمة على الواو وفي نحو كسساء لوقوع الحركات المختلفة على الواو..

“*Telaffuzda atıf halinde üç tane و harfinin yan yana gelmemesi için أوصل*
(devam edeceğim) Örneğinde hemze sürekli zorunlu bir şekilde و harfinden dönüşür.
Daha önce anlatıldığı gibi قائل (söyleyen) örneğinde yine و harfi hemzeye dönüşür. أدور
(evler) örneğinde ise zammenin و harfi ile okunması dilde ağırlık meydana
getirdiğinden yine و harfi hemzeye dönüşür. كساء (elbise) örneğinde و harfi birçok
hareke ile okunmak zorunda kalmamak için hemzeye dönüşmüştür.”²¹¹ Görüldüğü gibi müellif, burada meydana gelen ses değişimlerini inceden inceye işlemiş bu değişimleri nedenleriyle beraber aktarmış, anlatmaya çalıştığı ibdâl harflerini örnekte verdiği sıralamaya uygun olarak birer birer açıklamıştır.

6. MERÂHU’L-ERVÂH’IN İLLETLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İnsanoğlu tabiatı gereği doğadaki eşyanın sebebini sorup araştırmaya meyilli bir varlıktır. Doğanın kim tarafından, nasıl, ne zaman yaratıldığı; dünya üzerindeki hayatın çeşitliliği, insanların yaratılış gerçeği, bu insanların tarihi süreçte geçirdiği evreler,

²¹¹ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 85.

insanların nasıl konuşmaya başladığı, konuştukları bu dilin nasıl oluşmaya başladığı ve dilde kullanılan lafızların neden ve nasıl bu şekilde kullanıldığı gibi konular tarih boyunca merak edilmiş ve araştırılmıştır. Arap dilindeki lafızların nasıl ve ne anlamda kullanıldığı araştırılmış, Arapların aslında belirli bir kural çerçevesinde konuştukları anlaşıldıktan sonra bu dilin kuralları tespit edilmiş buna paralel bu kuralların gerekçeleri anlamına gelen bu dilin illetleri de belirlenmiştir.²¹² Arap dilinde illet, bu kelimenin çoğulu olan عِلَلٌ ve تَعْلِيلٌ kavramları ile ifade edilmektedir. Ta‘lîl تَعْلِيلٌ kelimesi tef‘il babından mastar olup birini çocuğu vs. bir şey ile meşgul etmek, avutmak,²¹³ bir şeyin sebeplerini delil ile ispatlamak²¹⁴ gibi anlamlara gelirken Çoğulu عِلَلٌ olarak gelen عِلَّةٌ kelimesi ise, hastalık ve bir şeyin sebebi gibi²¹⁵ anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise, bir kuralın sebeplerini açıklayıp deliller ile ispat etmek anlamında kullanılmaktadır.²¹⁶ Buna göre ta‘lîl, bir kuralın neden bu şekilde olması gerektiğinin sebeplerini araştırmak ve bunları delillerle ispat etmek diye açıklanabilir.

ez-Zeccâcî, (ö.337/948) İbn Cinnî, (ö. 392/1002) İbn Keysân (ö.320/932) gibi dilciler, illetler konusunu ele alan kitaplar yazmış, ez-Zeccâcî, bu illetleri ta‘limî, kıyasî ve cedelî olmak üzere üç kısma ayırmıştır.²¹⁷ Dil kurallarının öğretiminde etkili olan kuralların benimsenmesine yardımcı olan ve çoğu alim tarafından benimsenmiş olan illetler ta‘limî illetlerdir. Kıyasî ve özellikle cedelî illetler ise, başta İbn Madâ (ö. 592/1196) olmak üzere bazı dilciler, tarafından dil öğretiminde gerekli bir bilgi vermediği gerekçesiyle dil kitaplarından çıkarılmaları gerektiği savunmuştur. İbn

²¹² el-Hindâvî, a.g.e.,s.339; el-Mubârek, Mâzin el-Mubârek, **en-Nahvu’l-Arabî el-İlletu’n-Nahviyye: neşetuhâ ve tetavvuruhâ**, Dâru’l-fîkr, Beyrût 1981, s. 5.

²¹³ İbn Manzûr, **a.g.e.**,XXXIV, 3079.

²¹⁴ Mecma‘u’l-lugati’l-‘Arabiyye, **el-Mu‘cemu’l-vesît**, Mektebetu’ş-şurûku’d-devliyye, 2.bs., Kahire, 2004, s. 623.

²¹⁵ Mecma‘u’l-lugati’l-‘Arabiyye, **a.g.e.**, s. 623-624.

²¹⁶ Ergin, **a.g.e.**, s. 103.

²¹⁷ Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine” **Marife Yayınları**, Sayı.1, Bahar. 2009, s. 163-171.

Madâ'nın deyimiyle “bu tür illetler, Arapların حَكِيم diye adlandırılmasından, (kurallı bir şekilde konuştuklarını göstermekten) başka hiçbir işe yaramamaktadır.”²¹⁸

Ta‘lîmî İletler: Arap kelamını ve irab hükümlerini öğrenmeye yarayan illetlere denir. انَّ زَيْدًا قائمٌ (Zeyd ayakta.) örneğinde زَيْدًا kelimesi neden mansub okunmuştur? sorusuna çünkü إِنَّ edatı, ismini nasb, haberini ref eder زَيْدًا kelimesi, إِنَّ edatının, ismi olduğundan mansup okunmuştur cevabını vermek, bu tür bir illettir.

Kıyâsî illetler: Var olan bir kurala kıyas edilerek ortaya konulan ikinci derecedeki illetlerdir. Örneğin إِنَّ'nin isminin neden mansub olduğunun illeti olarak إِنَّ ve kardeşlerinin geçişli fiile benzediğinden dolayıdır, denilmesi bu tür illetlerdendir.

Cedelî İletler: İlk iki derecedeki illetlerden sonra öne sürülen üçüncü derecedeki illetlerdir. إِنَّ örneğinde, yukarıda belirtilen illetlerden sonra إِنَّ'nin fiile ne yönden benzediği, hangi fiile benzediği gibi sorulara verilen cevaplar, bu tür illetlerdendir.²¹⁹

6.1.1. Merâhu'l-ervâh 'ta Başvurulan İlet Çeşitleri

6.1.1.1. Ta‘lîmî ve Kıyâsî İletler

Hüseyin b. Musa ed-Dîneverî (ö.340/951)Arap dilindeki illetleri iki kısma ayırmıştır. Birincisi; Arapçada çokça yer alan, dil kurallarına uygun olan, yaygın ve çok kullanılan illetler bu gruptaki illetlerdir. İkincisi; bu kuralların hikmetlerini ortaya çıkaran ve kullandıkları kurallardaki amaçlarının doğruluğunu ispatlayan illetler olup

²¹⁸ İbn Madâ, Ebu'l-‘Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Madâ el-Kurtubî, **er-Reddu ‘alâ'n-nuhât**, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, Dâru'l-i'tisâm., Kahire, 1979, s. 127; el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 342-247; Ergin, **a.g.e.**, s. 103; Ergin, “**a.g.m.**,” s. 179-181.

²¹⁹ el-Hindâvî, **a.g.e.**,s.341; Ergin, **a.g.e.**, s. 103.

bunlara cedelî illetler denilmektedir. ed-Dîneverî birinci kısımda yer alan bu illetleri 24 adet olarak belirtmiştir.²²⁰ İncelemekte olduğumuz kitap, bu illetler açısından oldukça zengin bir kitaptır. Müellif her ne kadar illetleri terim olarak açıklamamış olsa da her üç derecedeki illetlere de değer vermiş ve sık sık kullanmıştır. Müellifin eserinde kullandığı illetlerin çoğunluğunu Arapçada çokça yer alan ve dil kurallarına uygun olan ta‘lîmî ve kıyâsî illetler olup bunların bazıları şunlardır:

Öncelik (evlâ) İleti

Müellif zamirin, erkek ve dişil fiillerin ğaib sığalarının müfredinde gizli olarak gelmesine rağmen tesniye ve çoğulda gizli gelmemesinin nedenini, bu illet ile değerlendirmiş ve şöyle demiştir: “Zamirin erkek ve dişil fiillerin ğaib sığalarının müfredinde gizli olarak gelmesine rağmen tesniye ve çoğulda gizli gelmemesinin nedeni şöyledir. Zamiri gizlemek talaffuzda hafiflik meydana getirir. Müfred önce geldiğinden hafif olanı kapmıştır.”²²¹

İstiskâl İleti

Müellif bu illeti, mîsâl fiilinde muzari fiilinin يُفْعَلُ vezninde ve fau'l-fiilinin و olması durumunda ه harfinin hazf edileceğini belirtmek için kullanmıştır. يَعْذُ (söz verir) fiili aslında يُوْعِدُ idi. و harfî hazf edilmese bu kelime telaffuz edilirken mukadder esreden mukadder zammeye ondanda zahir esreye geçiş olacağından ve bu da Arap dilinde ağır olduğundan buradaki و harfî hazf edilmiştir.²²²

²²⁰ el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 343; Ergin, “**a.g.m.**,” s. 172.

²²¹ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, **a.g.e.**, s. 58.

²²² Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, **a.g.e.**, s. 77.

Ta'vîd (Yerine Geçme) İleti

Müellif bu illet türünü, mîsâl fiilinin يَفْعَلُ vezninde ve fau'l-fiilinin و olması durumunda bu fiilin mastarında bulunan و harfinin hazf edilip onun yerine mastarın sonunda عِدَّةٌ harfinin getirileceğini belirtmek için getirmiş ve şöyle demiştir. “*عِدَّةٌ* örneğinde ت harfi ‘ived olarak ve iltibas olmasın diye başta değil sonda getirilir.”²²³

İletu Havf'il-Lebs (Karıştırılma Korkusu İleti)

Müellif bu illet türüne örnek olarak ضَرَبْتُمَا fiilinde bulunan أنتما zamirini أَلِفٌ ile iştibac olarak kullanmış ve şöyle demiştir: “uzatılan elif”ten ayırmak için bu illeti kullanmış ve şöyle demiştir:

أَخُوكَ أَخُو مُكَاشَرَةٍ وَضَحِكَ وَحَيَّاكَ إِلَهَ فَكَيْفَ أَنْتَا

“ Kardeşin güler yüzlü ve neşeli idi Allah seni dirilttiği halde sen neden bu haldesin”

أَلِفٌ fiilinde bulunan أنتما zamiri üzerine konuşurken şiirin sonundaki أَلِفٌ (uzatılan elife) benzemesin diye tesniye zamirine م harfinin eklenmesi gerektiğini belirtmek için bu illeti kullanmıştır.²²⁴

Kurb ve Mucaveret İleti

²²³ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 77.

²²⁴ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 54.

Müellif bu illeti, mîsâl fiilinde mazi fiilin son harfî د harfî ise zamir ile bitişmesi durumunda د harfinin ت zamirine dağm edilebileceğini belirtmek için kullanmış ve şöyle demiştir. “Mahreçleri birbirine yakın olduğundan وَعَدْتُ örneğinde د harfî ت zamirine dağm edilebilir.”²²⁵

Muşâkelet İleti

Müellif bu illeti, mîsâl fiilinde muzari fiilin يُفْعِلُ vezninde, fau’l-fiilin و olması durumunda ğaib müzennes ve muhattab siğalarında da و harfinin hazf edileceğini belirtmek için kullanmıştır. “تَعِدُ fiilinde de istiskâl illeti olmamasına rağmen و harfinin hazf edilmesinin nedeni bu fiilin يَعِدُ fiiline şeklen benzemesinden dolayıdır.”²²⁶

İş‘âr (bildirme) illeti

Müellif bu illet türüne örnek olarak, قُلْنَ fiilinde hazf edilen و harfine işaret etmesi için fau’l-fiilin mazmun okunduğunu belirtmek için getirmiş ve şöyle demiştir: “قُلْنَ örneğinde و harfinin hazf edilmiş ve buna işaret etmesi için fau’l-fiili zammeli okunmuştur.”²²⁷

Teşbih İleti

Müellif bu illet türüne örnek olarak, mazi fiilinin mebni, muzari fiilinin ise mu‘rab olma nedenini bu illet ile değerlendirmiş ve şöyle demiştir: “Mazi fiilinin mebni

²²⁵ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 77.

²²⁶ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 77.

²²⁷ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 81.

olması isme benzememesinden dolayıdır, muzari fiilinin mu‘rab olması ise ism-i fail’e benzemesindedir.”²²⁸

Fark illeti

Müellif bu illeti, muzari fiilinde muhatap ve mütekellim sığalarında zamirin neden zahir değil de gizli geldiğini belirtmek için kullanmıştır. “Muzari ve mazi fiillerinin muhatap ve mütekellim sığaları arasında fark olsun diye muzari fiilinde muhatap ve mütekellim sığalarında zamir gizli gelmektedir.”²²⁹

İhtisar (Kısaltma) İleti

Müellif bu illeti, bazı yerlerde kimi harflerin neden hazf edildeğini belirtmek için kullanmıştır. “Örneğin, بِسْمِ اللّٰهِ (*Allahın adıyla*) cümlesi Araplar tarafından sık kullanıldığından dolayı buradaki vasıl elifi hazf edilmiştir.”²³⁰

Tevkid (Pekiştirme) İleti

Müellif bu illeti, emir fiiline bitişen, Tevkid nunları olarak bilinen nûn-i muhaffefe” ve nûn-i musakkele konusunu belirtmek için kullanmıştır. “Emir fiilinin sonuna, etkisini pekiştirmek için nûn-i muhaffefe” ve nûn-i musakkele harfleri bitişir.”²³¹

Zaruret İleti

Müellif bu illeti, ism-i fail’in üçlü kök fiillerde ‘aynu’l-fiilinin meksur gelmesi gerektiğini belirtmek için kullanmıştır. “ ism-i fail’in ‘aynu’l-fiili üstünlü gelirse

²²⁸ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, **a.g.e.**, s. 58.

²²⁹ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, **a.g.e.**, s. 59.

²³⁰ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, **a.g.e.**, s. 62.

²³¹ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, **a.g.e.**, s. 63.

Tahfif (Hafifletme, Kolaylaştırma) İleti

Müellif bu illeti, يَزَى fiilinde hemzenin hazf edilmesi gerektiğini belirtmek için kullanmıştır. “ يَزَى fiili aslı itibarı ile يَزَى idi ي harfi elife dönüştükten sonra hemze harekesi hazf edildi. Böylelikle üç sakin harf ard arda gelmiş oldu. Daha sonra tahfif olsun diye hemze kelimededen atılmak sureti ile kelime hafifletildi. Bu tür hafifletmeler vaciptir.”²³⁵

İstiğnâ (Gereksizlik) İleti

Müellif bu illet türünü, emir ve muzârî fillerinin sonuna, nûn-i muhaffefe” ve nun-i musakkale harfleri bitiştikten sonraki durumu değerlendirirken kullanmış ve şöyle demiştir: “Zamme ile iktifa edildiğinden dolayı لِيَضْرِبُوا örneğinde و zamiri hazf edilir.

Yine esre ile iktifa edildiğinden dolayı إِضْرِبِي örneğinde ي zamiri hazf edilir.”²³⁶

Nazîr (Denklik) İleti

Bu illet, nun-i musakkale’nin tesniyeye bitiştikten sonraki hali değerlendirilirken kullanılmıştır. Müellif burada şöyle demiştir: “Nun-i musakkale, tesniye’ye bitiştikten sonra bu nun esreli okunur. Çünkü burada tesniye elifinden sonra gelen nun harfine benzemektedir.”²³⁷

Zikretmiş olduğumuz bu illetler, kitapta bulunan tüm illetler olmayıp müellifin kullandığı illetlerin sadece bazılarıdır. Müellif bu illetlerden çoğunlukla istiskâl, kesretü’l-isti‘mâl (çok kullanma), tahfif, fark, ve havf’il-lebs gibi illetleri kullanmıştır. Eserde örnek verdiğimiz bu illetlerin dışında istid‘a, aslına delalet etmesi, harekenin

²³⁵ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 74.

²³⁶ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 63.

²³⁷ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 63.

arizi olması, iki i'lâl olması, ihtiyaç olmaması ve iki sakin yan yana gelmemesi gibi illetler de kullanılmıştır.²³⁸

6.1.2. Merâhu'l-Ervâh 'ta Geçen Cedelî (Diyalektik) İletler

Dilbilimciler, dilin doğasına dayanılarak belirlenen kuralların nedenlerini açığa çıkaran illetlerin yanında bir de budilin kendi kendine oluşmadığını belirtmek; bu dili konuşanların, dili kullanmadaki maharetlerini ortaya çıkarmak için cedelî illet dediğimiz illet çeşidine başvurmuşlardır. Cedelî illetle uğraşan dilciler, ta'limî ve kıyâsî illetlerin yanında daha da derine giderek hayal güçlerini kullanıp bir kuralın neden böyle olduğunun arka planını cedelî illetler ile ortaya çıkarmışlardır. Hayal ürünü olan bu illetlerin dil eğitimine olan faydası tartışmalı olup, bir dile kattığı değer ve o dilin üstünlüğünü ispatlamada oldukça önemli bir yere sahiptir.

Müellif bu tür illetleri büyük bir ustalıkla ve hiç çekinmeden kelime veya kuralların perde arkasını göstermede kullanmıştır. Örnek olarak verdiği hemen her bir madde hakkında bu tür illetlere değinmiştir. Sözelimi bir kelimenin kullanımını vermişse bu kelimenin neden böyle kullanıldığını da açıklamıştır. Bu konuda eserde birçok örnek bulunmaktadır. Örneğin müellif muzari konusunu anlatırken şu ifadeyi kullanmıştır:

وزيدت على الماضي من حروف أتين حتى يصير مستقبلا لأن الماضي بتقدير النقصان منه يصير
أقل من القدر الصالح وزيدت في الأول دون الآخر لأنه في الآخر يلتبس بالماضي واشتق من الماضي لأنه
يدل على الثبات وزيدت في المستقبل دون الماضي لأن المزيد عليه بعد المجرد والمستقبل بعد زمان الماضي
فأعطي السابق للسابق واللاحق لللاحق.

²³⁸ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 72,79,73,74,79,81,74.

“Muzâri fiili oluşsun diyemazi fiilinin başına أَتَى harflerinden biri getirilir.

(burada sanki gizli olan bir [neden muzari fiilimazi fiilinden bir harf eksilterek yapılmamıştır?] sorusuna cevap olsun diye şöyle demiştir.) Çünkü mazi fiilinden bir harf eksilterek muzari fiili yapılırsa fiil haddinden daha kısa olur. Bu harfler fiilin sonunda değil de başında getirilmiştir. Çünkü sonda getirilirse muzari fiilimazi fiile benzeyecekti. muzari fiili neden mazi fiilinden türetilmiş de aksi olmamıştır?(yani mazi fiili muzari fiilinden türetilmemiştir.) Çünkü mazi fiilinde vuku bulma vardır. Bu harfler neden mazi değil de muzari fiilinin başında getirilmiştir? Çünkü harf artırılan, yalın fiilden sonra gelir. Mazi zamanı da muzari zamanından önce gelir. Önce gelene önde gelen kalıp sonra gelene sonda gelen kalıp verilir.”²³⁹

Müellif başka bir yerde emir fiilinden ve bu fiilin ğaib siğasından bahsederken şöyle demiştir:

وزيدت اللام في امر الغائب لأنها من وسط المخارج وأيضا من حروف الزوائد وهي التي يشملها

قول الشاعر:

هَوَيْتُ السَّمَانَ فَشَيَّبَنِي وَقَدْ كُنْتُ قَدَمًا هَوَيْتُ السَّمَانَ.

أي حروف هويت السمان ولم يزد من حروف العلة حتى لا يجتمع حرفا علة وكسرت اللام لأنها

مشابهة للام الجر لأن الجزم في الاسماء بمنزلة الجر في الاسماء

“Emir fiilinin ğaib siğasında neden ل getirilmiştir? Çünkü ل harfî mahreç harflerinin ortasından ve zâide harflerindedir. Bu harfler şu şiirde bir arada gelmiştir:

, Beni ihtiyarlatıncaya kadar şişman kadınları sevdim

²³⁹ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 59-60.

Ben eskiden beri şişman kadın severdim

Yani هويت السماء deki harfler. Neden emir fiilinin ğâib sigâsinin başına) illet harflerinden biri getirilmedi? İki illet harfi yan yana gelmesin diye. Bu ج cer ج'na benzetildiğinden kesreli halde okunur? Çünkü fiildeki cezim isimdeki cer ile eşdeğerdir.”²⁴⁰ Görüldüğü gibi müellif bir fiil hakkında bilgi vermek istediğinde o fiilin neden böyle isimlendirildiğinden neden bu şekilde kullanıldığından nasıl meydana geldiğine kadar her yönüyle ele almaya çalışmıştır.

7. MERÂHU'L-ERVÂH'TA İSTİŞHÂD

İstişhâd kelimesi شَهِد fiilinin mezîd kalıplarından istifâl babının mastarı olup sözlükte; “şahit getirmesini istemek, tanıklık etmesini istemek ve şahid getirmek”²⁴¹ gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise; “el-Luğa (sözcükbilim), sarf, nahiv ve belâğat ilimlerinde bir kelime veya ifadenin lafız, anlam ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla nasskonumundaki nazım ve nesirden örnek vermektir.”²⁴²

İslâm fetihleri ile Müslümanlığın yayılması, Arapların yeni Müslüman olan ülkelere îskân edilmesi sonucunda Arap kültürü birçok değişik kültürle karşılaşmış, bu kültürlerle alış verişin sonucu Arapçaya değişik kelimeler girmeye başlamıştır. Arapçanın bozulma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını gören alimler bu dilin kurallarını belirlemiş koydukları kuralların Arap diline uygunluğunu göstermek için istişhâda başvurmuşlardır.

²⁴⁰ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 61-62.

²⁴¹ İbn Manzûr, a.g.e., IV, 2348.

²⁴² Ekin, Yunus, “Etimolojik Anlamın Kur'an Cevirileri Açısından Konumu ve Sınırları”, **Usul İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, Sakarya 2004, s. 12; Mehmet Nafi Arslan, **Abduh er-Râcihî Ve Et-Tatbîku'n-Nahvî Adlı Eseri**, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2011, s. 90.

Edebî ilimlerde istişhâd'ın kullanıldığı ilimler altıdır. Bunlar: Nahiv, sarf, lugat, me'âni, beyân ve bedi' ilimleridir. istişhâda konu olan sözler ise lafız ve mânâ itibarı ile kaynak olarak kullanılır.²⁴³

a. Lafız itibarı ile istişhâd konusu olan sözler lugat, sarf ve nahiv ilimlerinde kullanılır.

b. Mânâ itibarı ile istişhâd konusu olan sözler me'âni, beyân ve bedi' ilimlerinde delil olarak kullanılır. Edebî ilimlerde istişhâd getirilen kaynaklar dört kısma ayrılır. Bunlar şunlardır: a. Kurân-ı kerîm b. Hadisî nebevî c. Arap şiiri d. Arap sözleri

7.1. Kurân-ı Kerim ve Kıraatler İle İstişhâd

Semâ'î deliller açısından bize ulaşan en sağlam kaynak olan Kurân, mütevatir, âhâd ve şâz olan tüm kıraatleri ile bütün ilimlerde istişhâd getirilen bir kaynaktır. Kıraat ilminde şâz olarak kabul edilen kırat bile nahiv, sarf ve lugat ilimlerinde şâhid olarak kabul edilmiş ve bu ilimde şâz bir kıraatın şâhid olarak kabul edilebilmesi için şu şartlar belirlenmiştir:

- a. Sahih ve mütevatir bir senetle Peygambere dayandırılması gerekmektedir.
- b. Kurân'a şekil itibarı ile benzemesi gerekmektedir.
- c. Arap kurallarına aykırı olmaması gerekmektedir.

İkinci şartı taşımayan kıraat veya birinci şartın mütevatir hükmünü taşımayan kıraat şâz sayılmıştır. şâz kıraat birinci ve üçüncü şartı taşıdığı için nahiv, sarf ve lugat ilimlerinde istişhâd getirilen kaynak olarak kullanılmıştır.²⁴⁴

Müellifin, sarf konularını işlerken şiir ile beraber en çok şahit getirdiği kaynak Kurân-ı Kerîm olmuştur. Eserin genelinde getirmiş olduğu şahitlerin üçte ikisini Kurân

²⁴³ el-Efgânî, a.g.e., s. 17.

²⁴⁴ el-Efgânî, a.g.e.,s.29-30.

ayetleri oluşturur. Bu ayetlerin tamamı 17'dir. Bu ayetlerin tamamı Kıraat-ı 'aşere'den olup bunların arasında şâz kıraat yoktur. Kurân ayetlerini şahit olarak getirirken cümlenin düzenine göre كما في ,ومنه قوله تعالى ,في قوله تعالى ,عليه قراءة من قرأ ,نحو قوله تعالى gibi ifadeler kullanmış olduğu gibi, bazen de vermek istediği ayeti cümlenin içinde bu ifadeler olmadan verdiği de olmuştur.²⁴⁵ Müellif, istişhâd amacıyla 2 yerde ayetin tamamını getirmiş olmasına karşın çoğunlukla ayetin tamamını getirmek yerine sadece istişhâda konu olan bölümünü getirmekle yetinmiştir. Konunun bütünlüğünü bozmamak için istişhâd amacıyla getirdiği ayetlerin konuyla ilişkisi hakkında herhangi bir açıklamada bulunmadan ayeti verdikten sonra konuya devam etmiştir. Örneğin semâ'i mastarların vezinlerini sayarken ism-i meful vezninde gelebileceğine şahid olarak; بِأَيِّكُمْ الْمُفْتُونُ (Hanginizde delilik olduğunu)²⁴⁷ ayetini getirmiş ama herhangi bir açıklamada bulunmayıp konuya devam etmiştir.

Merâhu'l-ervâh'ta şahid olarak getirilen bazı ayetler ve istişhâd yönleri şöyledir:

Birinci Ayet:

إِنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ “*Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti*

yakındır.”²⁴⁸ Müellif bu ayetteki, قَرِيبٌ kelimesini فاعيل siğasının fail ve meful manasında

olma durumları arasındaki farkı anlatırken, فاعيل siğasının bazen fail manasında

²⁴⁵ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 69,66,74,82,88.

²⁴⁶ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 62,68.

²⁴⁷ Kalem, 68/6.

²⁴⁸ A'raf, 7/56.

olduğunda da hem müzekker hem de müennes için kullanabileceğine şâhid olarak getirmiştir.²⁴⁹

İkinci Ayet:

جَاءَ أَشْرَاطُهَا “Şüphesiz onun alametleri belirlemiştir.”²⁵⁰ Müellif bu ayeti, جَاءَ

kelimesinin son harfi olan hemze ile ondan gelen sonra gelen أَشْرَاطُهَا kelimesinin başındaki hemze'nin iki ayrı kelimedede olduğu halde el-Halil (ö.175/791)'in görüşüne göre ikinci kelimedeki hemze'nin elife dönüşeceğini belirtmek için şâhid olarak getirmiştir.

Üçüncü Ayet:

فِيمَا تَرَى مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا “İnsanlardan birini göreceksen”²⁵¹ Müellif, şart edatı

ile meczûm olan fiile, nûn-i sakîle bitiştiginde eğer bu fiil muhatap müfred müennes ise ondaki i'râbın nunu'nun düşmesi gerektiğini belirtmek için bu ayeti şâhid olarak getirmiştir.

7.2. Hadis ile İstîşâd

Hadisten maksat Hz Peygamberin sözleri veya Hz Peygamberin hareketlerini ve bir olay hakkındaki tutumunu rivayet eden sahabî ve tabi'in sözleridir. Hz Peygamberin Arapların en fasih konuşanı olduğu hususunda lugat ve nahiv alimleri arasında ittifak oluşmuştur. Lafız itibarı ile Hz Peygambere ait olduğu kesinlik kazanmış hadisler Kurân'dan sonra şâhid olarak kullanılabilir en büyük kaynaktır.²⁵²

²⁴⁹ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 66.

²⁵⁰ Muhammed, 47/18.

²⁵¹ Meryem, 19/26.

²⁵² el-Efgânî, a.g.e., s. 46-47.

Alimler, hadislerin sadece lafzı ile mi yoksa lafız ve manası ile mi Hz Peygambere ait olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları sahabe ve tabiîn'in, hadisleri mana ile rivayet ettiğini, hadislerin lafız itibarı ile Hz peygambere ait olmadığını ileri sürerek hadislerin edebî açıdan şâhid olarak kabul edilemeyeceği görüşünü savunmuşlardır. Bazıları ise hadislerin hem mana hem de lafız ile Hz peygamberden rivayet edildiğini bundan dolayı da hadislerin delil olarak kabul edilmesi gerektiği fikrini savunmuşlardır.²⁵³

Hadislerin şâhid olarak kullanılabilceği konusuna, ilk dönem dilbilimciler ihtiyatlı yaklaşmış ve bu durum el-Muberred (ö.285/898)'in dönemine kadar devam etmiştir. Nitekim el-Muberred *el-Muktedab* adlı eserinde hadislerden sadece iki şâhid getirmiştir.²⁵⁴

Müellifin, hadisleri şâhid olarak kullanma hususunda genel olarak nasıl bir tavır takındığı bilgisine ulaşamamakla birlikte kendisinin sadece iki hadisle istişhad getirdiğini tespit ettik. Bu hadislerin sahih ve kısa olmasına gayret eden müellif, istişhâd amacıyla getirdiği hadisleri tümüyle zikretmiştir. Buna karşın konunun bütünlülüğünü bozmamak için istişhâd amacıyla getirdiği hadislerin manasına veya konuyla ilişkisi hakkında ayrıntılara girmeden hadisi verip konuya devam etmiştir. Söz konusu hadisler şunlardır.

Birinci hadis:

أَحَدٌ أَحَدٌ “tek parmak ile, tek parmak ile” müellif bu hadisi, وَحَدَّ kelimesinin başında bulunan و harfinin l'e dönüşebileceğini belirtmek için şâhid olarak getirmiştir.²⁵⁵

²⁵³ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 47.

²⁵⁴ Ergin, **a.g.e.**, s. 121.

²⁵⁵ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 86.

İkinci hadis:

لَيْسَ مِنْ أَمِيرٍ أَمِصِيَّامٌ فِي أَمْسَفَرٍ “*Seferde oruç tutmak hayırlı işlerden değildir.*”

Müellif bu hadisi ise, ل harfinin م harfine dönüşeceğini belirtmek için şâhid olarak getirmiştir.²⁵⁶

7.3. Şiir ile İstîşâd

Arap Dili üzerine yapılmış kitaplar ve belirlenen dil kuralları incelendiğinde bunlarda kullanılan şâhidlerin çoğunlukta şiir ve nesirden oluştuğunu görülür. Çünkü dil bilginleri bir kelimenin kullanım şekli veya delalet ettiği mânâyı araştırırken nesir ve şiirden aynı ölçüde yararlanmışlardır. Kullanılan şâhidlerin çoğunluğunu ise Arap şiiri teşkil etmektedir. şâhid olarak kullanılan şiir ve sözlerin çoğu ise Arap yarımadasının ortasında yaşayan Kâys, Temîm, Esed ve Huzeyl gibi kabilelere mansup şahısların tümünden rivayet edilmiş iken Kinâne ve Tayy kabilelerinin ise bazı mensuplarından rivayet edilmiştir. Arap dili ile ilgili kurallar da bu sözler üzerine bina edilmiştir. Sözleri şâhid olarak kullanılan bu şahıslar kabilelerine nispeten sayı itibarı ile az bir gurubu teşkil eder. Bu gruba mensup kimseler kabilelerine nispeten nasıl sayıca az ise, Kâys, Temîm, Esed ve Huzeyl kabileleri de Arapların bütününe nispeten sayıca az bir kısmı ifade eder. Bu, EbûAmr b. ‘Ala’ (ö. 154/771) nın şu sözünü doğrular niteliktedir. “*Arap sözlerinden size ulaşan sadece bir kaçıdır. Eğer size Arap sözlerinin çoğu ulaşıydu elinizde çok şiir ve ilim bulunurdu.*”²⁵⁷

Dil bilimcileri rivayet edilen her şiir ve sözün şâhid olarak kullanılamayacağını belirtmişler, bunların şâhid olarak kullanılabilmesi için ise bazı kurallar belirlemişlerdir. es- Suyûti, bu kuralları 9’a kadar çıkartmıştır,²⁵⁸

²⁵⁶ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 87.

²⁵⁷ el-Efgânî, a.g.e., s. 21,59.

²⁵⁸ el-Efgânî, a.g.e., s. 62,65.

Daha önce belirttiğimiz gibi müellif, eserinde şiiirden (şiiir olduğunu belirtmediği kelime veya kelimeler hariç) çok Kurân-ı Kerîm ile istişhâdda bulunmuştur. Şiiri ise sadece 7 yerde aşağıdaki ifadelerden birini kullanarak şiiir olduğunu belirttikten sonra şâhid olarak getirmiştir. Ancak yaptığımız incelemelerden sonra müellifin şiiir olduğunu belirtmeden 14 yerde şiiirlerden bir, iki veya üç kelime getirerek şâhid olarak getirdiğini gördük. Bu durumda şiiir olduğunu belirtmeden şâhid olarak getirdiği şiiir de hesaba katıldığı takdirde kullandığı şiiir sayısı ayet sayısını geçmektedir.

Şâhit olarak getirdiği şiiirleri sunarken cümlenin düzenine göre في مثل قول الشاعر, في مثل قول الشاعر, كقول الشاعر, يشملها قول الشاعر²⁵⁹ gibi ifadeler kullanmıştır. Görüldüğü gibi müellif şiiir ile istişhâd yaparken şiiirin başında “Sairin sözü gibi” sözüyle şiiire başlamış ancak şiiirin kime ait olduğunu ifade etmemiştir. Müellif’in şâhid olarak getirdiği şiiir beyitlerinin bazıları aşağıda sunulmuştur.

Birinci Beyit:

أخوك أخو مكاشرةٍ وضحكٍ وحياتك الإله فكيف أنتأ

“ Kardeşin güler yüzlü ve neşeli idi Allah sana uzun ömür versin sen neden bu haldesin ”

Müellif, ضَرَبْتُهَا fiilinde bulunan أنتما zamiri üzerine konuşurken, şiiirin sonundaki işba‘ elifine benzemesin diye tesniye zamirine م harfinin eklenmesi gerektiğini belirtmek için bu şiiiri şâhid olarak getirmiş, şiiirin manası veya kelimelerinin açılımı hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.²⁶⁰

²⁵⁹ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 55,61,74,77,86.

²⁶⁰ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 55.

İkinci Beyit:

فَمِثْلِكَ حُبْلَى قَدْ طَرَقْتُ وَمُرْضِعٍ فَأَهْيَيْتُهَا عَنْ ذِي تَمَائِمٍ مُخَوِّلٍ

“Ey hamile kadın senin gibi çok gebe ve emzirenin kapısını çaldım da

Onları henüz bir yaşında muskalı çocuklarından alıkoydum”

Müellif, emir fiilinin başındaki ا'nin cezimli muzari fiilinin başında bulunan ل harfinin görevini üstlendiğini, bunun da فا harfinin رَبُّ kelimesinin yerinde olduğunda onun görevini üstlenmesine benzetildiğini göstermek için bu şiiri şâhid olarak getirmiş, şiirin manası veya kelimelerinin açılımı hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.²⁶¹

7.4. Atasözleri ve Deyimler İle İstîşhâd

Daha önce değindiğimiz gibi Arap dil üzerine yazılmış eserler incelendiğinde bu eserlerde kullanılan şâhidlerin nazım ve nesirden oluştuğunu, nesir olarak kullanılan şâhidlerin çoğunluğunun ise meseller, deyim ve tabirlerden oluştuğu görülür.²⁶² Alimler Arapları, Câhilîyyûn, Muhadramûn, İslâmîyyûn ve Muhdesûn veya Muvelledûn diye kısımlara ayırmış, bunlardan Câhilî ve Muhadramûn Arapların bütün sözlerini şâhid olarak kabul etmişler iken İslâmî dönem Arapların ise ister hadarî isterse bedevi olsun hicrî 150'lere kadar yaşayanların sözlerini şâhid olarak kabul etmişlerdir.²⁶³

Ebu'n-Nasr el-Fârâbî (ö.339/950), sözleri şâhid olarak kabul edilen Arapları şöyle nitelemiştir: “Bu Araplar çobanlık, hırsızlık ve avcılık yaparak geçinir, sağlam tabiatlı vahşi bir hayat sürerler. Krallara boyun eğmeyen ve hür yaşamayı sevenler, sert mizaçlı ve kabilelerine düşkün olanlardır.” Ebu'n-Nasr el-Fârâbî'nin tasnifine göre

²⁶¹ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 63.

²⁶² Ergin, a.g.e., s. 123.

²⁶³ el-Efgânî, a.g.e., s. 19.

sözleri şâhid olarak kabul edilen kabilelerin başında Kureyş, Kâys, Temîm ve Esed kabileleri gelmektedir. Nahiv ve sarf ilimlerinde kuralların çoğu bu kabilelerin sözlerine dayandırılmıştır. Bu kabilelerden sonra sözleri edebî delil olarak kabul edilen kabileler. Huzeyl kabilesi ile bazı Kinâne ve bazı Tayy kabileleridir. Bu kabileler dışındaki kabilelerin sözleri delil olarak kabul edilmemiştir.²⁶⁴

Müellif eserinde Arap sözlerinden olan atasözleri ve deyimler ile istişhâd konusunda çokça şâhid getirmemiş, kullandığı deyim sayısı 4 iken atasözlerinde bu miktar 3'e düşmektedir.

Örneğin İsm-i tafdil konusunda bu ismin, fâilin mi yoksa meful'un tafdili için mi kullanıldığı konusunu tartışırken من ذات النحين "iki kutu yağ sahibi kadından daha meşgul" atasözünü kullanarak ism-i tafdil'in bazen meful'un tafdili için kullanıldığına şâhid olarak getirmiştir.²⁶⁵ Yine iştikâk konusunda Basra ve Kûfe ekolleri arasında mastarın mı yoksa fiilin mi asıl olduğu konusunu tartışmış, Kûfe ekolünün delillerini sayarken fiilin asıl olduğunu savunan Kûfe ekolünün bu konuda kullandıkları deyimleri aktarmıştır. Bunları aktarırken şu ifadeyi kullanmıştır.

ويقال له المصدر لكونه مَصْدُورًا من الفعل كما قالوا مَشْرَبٌ عَزْبٌ وَمَرْكَبٌ فَارَةٌ أي مَشْرُوبٌ و

مركوب

“ Mastar'a mastar denmesinin nedeni fiilden türediğindedir. Araplar مَشْرَبٌ

مَشْرَبٌ ve مَرْكَبٌ (hünerli merkeb) örneklerinde مَرْكَبٌ ve فَارَةٌ (tatlı kaynak) عَزْبٌ

²⁶⁴ el-Efgânî, a.g.e., s. 19-24.

²⁶⁵ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 65.

lafızlarından nasıl ki مَشْرُوبٌ ve مَرْكُوبٌ lafızları kast ediyor ise burada da مَصْدَرٌ kelimesinden مَصْدُورٌ lafzının anlaşılması lazım.”²⁶⁶

8. MERÂHU’L-ERVÂH’TA KULLANILAN ÖRNEKLER

Şüphesiz öğretici kitapların tümünde olduğu gibi sarf kitaplarında da kullanılan örnekler kaidelerin uygulama sahası oluponları soyutluktan çıkarıp zihinde iyice yerleşmesini sağlamaktadır. İşte bu nedenledir ki örnek kullanımı öğretici kitaplarda olduğu gibi sarf kitaplarının da olmazsa olmazı olmuştur. İncelemekte olduğumuz *Merâhu’l-ervâh* adlı eser ta’lîl yönü ağır basan bir kitap olduğundan bu kitapta hemen her konuda verilen örnekler ile bu anlamda oldukça zengin bir kitaptır. Bu kitabın çocuklara sarf ilmini öğretmek için hazırlandığı düşünüldüğünde kitabın örnekler ile kolaylaştırılmış olmasının son derece doğal ve aynı zamanda gerekli olduğu görülecektir.

Müellif, sarf konularını işlerken her kural için örnek vermeye önem vermiştir. Nitekim, eserinde örnekleri sunarken في مثل (ama..) وأما (örneğin), في (şu örnekte), في (bunda) وتقول (sen dersin), قلت (sen dersin),²⁶⁷ gibi ifadeler kullandığı gibi bazen de örnekleri sunuş ifadesi kullanmadan doğrudan verdiği de görülmektedir. Bunlardan en çok kullandığı ifade نحو (örneğin) kelimesi olmuştur.

Merâhu’l-ervâh’ta geçen örnekler incelendiğinde örneklerin sadece doğru oldukları için değil bazen şâz (sarf kuralına aykırı) olan kullanımların yanlışlığını göstermek maksadıyla verilmiş olduğu görülecektir. Eserde bu tür örnekler verilirken genelde şu ifadeler kullanılır: في مثل (şu örnekte) ونحو (bu örnekte)

²⁶⁶ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 52.

²⁶⁷ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 53,55,66,75,73.

Müellif, bu ifadeler ile kurala uymayan örnekleri de bazen doğru olan seklinden sonra sunmaktadır. Müellifin, bu yöntemini örneklemek için onun ifti‘âl babında bazı harflerin ت harfine dönüştüğünden bahsederken kullandığı ifadelere aşağıda yer verilmiştir:

ويجوز الإدغام إذا وقع قبل تاء الافتعال حرف من حروف تتدزز سشص ضظظوي نحو إِتَّخَذَ وهو

شاذٌ

“*افتعال* babında ت harfinden önce سشص ضظظوي تتدزز harflerinden biri gelir ise bu harf ت harfine dönüştürülerek ت harfine idğâm edilir. *إِتَّخَذَ* Örneği bu kurala uymadığı için şâzdır.” Burada *إِتَّخَذَ* örneğinin şâz olmasının nedeni şöyle açıklanabilir: bu fiilin aslı أَخَذَ fiilidir. أَخَذَ fiili افتعال kalıbına getirildiğinde ت harfinden önceki harf yani أ , yukarda geçen harflerden olmamasına rağmen ت harfine dönüştürülerek ت harfine idğâm edilmiştir.²⁶⁸

Örneklerin Yapısı

Merâhu’l-ervâh’ta verilen örnekler yapı bakımından genellikle kelimelerden ve çok az da olsa cümlelerden oluşur. Cümlelerden oluşan örnekler genellikle bir şiirden alıntı olarak yer alırken, çoğunlukta olup tek kelime halinde verilen örnekler ise basit ve anlaşılır biçimdedirler. Kullanılan örneklerin bazılarında ise bir fiilin tüm çekiminin de getirildiği olmuştur. Eserde yer alan bu tür örneklerden iki tanesine aşağıda yer verilmiştir:

Birinci örnek:

²⁶⁸ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 69.

ومن السين نحو: ست أصله سدس ونحو: عمرو بن يربوع شرار النات

“ست harfi bazen aslı itibarı ile سين harfinden dönüşmüştür. Örneğin: ست kelimesinin aslı سدس'dür. Bir diğer örnek شرار النات عمرو بن يربوع 'Yerbu'un oğlu Amr insanların en kötüsüdür.” Müellif, bu ifadeyi ibdâl harfleri olan زَطَّ صَالَ يَوْمَ اسْتَنْجَدَهُ يَوْمَ صَالَ زَطَّ “Zat kabilesi kendisine hucum ettiğinde ondan yardım istedi.” harflerinden biri olan ت harfinden söz ederken kullanmıştır.²⁶⁹

İkinci örnek:

الأمر رَ .رَيا .رؤ .رَيِّ .رَيا .رَيِّنَ ولا تجعل الياء ألفاً في رَيا تبعاً لَيَرَيان ويجوز بها في الوقف نحو رَؤ

“Emir fiilinin çekimi şöyledir: رَ .رَيا .رؤ .رَيِّ .رَيا .رَيِّنَ fiili fiiline uyarak ي يرَيان fiiline uyarak رَ .رَيا .رؤ .رَيِّ .رَيا .رَيِّنَ fiilinin emir kalıbını anlatırken kullanmıştır.²⁷⁰

9. MERÂHU'L-ERVÂH'IN KAYNAKLARI

Müellif dil alimlerine atıf yaparken, bu alimlerin eserlerini zikretmemiş, sadece görüşünü naklettiği alimin isminivermiştir. Eserde adı geçen alimlerin sayısı 8'dir. Bu alimlerin 5'i Basra ekolüne mansup olup bunlar sırasıyla; el-Halîl (ö.175/791), Sîbeveyhi (ö.180/796), Yûnus b. Habîb (ö.182/798), el-Ahfeş (ö.210/825) el-Asmaî (ö. 216/831)'dir.

²⁶⁹ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 86.

²⁷⁰ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 75.

Bu alimlerden İbn Cinnî (ö.392/1001) ve ez-Zemâhşerî (ö.538/1144) Bağdat ekolüne mansup iken el-Ferrâ (207/822) Kûfe ekolüne mansuptur. Eserlerini zikretmeden sadece isimlerini vererek atıfta bulunduğu alimler arasında ilk sırayı 8 kere ile Sîbeveyhi (ö.180/796) yer alır.²⁷¹ Ondan sonra el-Ahfeş (ö.210/825) 5,²⁷² el-Halîl (ö.175/791) 2,²⁷³ el-Ferrâ (207/822) 2,²⁷⁴ ve birer kere ile İbn Cinnî (ö.392/1001), el-Asmaî (216/831), Yûnus (ö.182/798) ve ez-Zemâhşerî (ö. 538/1144) yer alır.²⁷⁵

Müellif, çoğunlukla isimlerini verdiği alimlerin bazen isimleri yerine عند بعضهم, عند بعض الصرفيين, عند طائفة, بعض العرب ve قال طائفة, gibi ifadeleri de kullandığı olmuştur.²⁷⁶

Müellifin başvurduğu bir diğer husus, bazı kabilelerin lehçelerine de yer yer vurgu yapmasıdır. Bunu yaparken bazen أهل الحجاز, بني عامر, gibi ifadeler ile o kabilenin ismini verirken bazen ise وهو لغة ve في بعض اللغات, وفي لغة اخرى, على لغة من قال gibi ifadeler kullanmıştır.²⁷⁷

Müellif zikrettiği lehçeleri bazen yukarıda geçen ifadeleri kullanarak aktarırken bazen de bu lehçelere zayıflık, şâz ve fasit gibi sıfatlar taktığı da olmuştur.²⁷⁸

²⁷¹ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 52,68,77,86.

²⁷² Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 58,82.

²⁷³ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 73,78.

²⁷⁴ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 65,77.

²⁷⁵ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 79,65,63,68.

²⁷⁶ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 78 ,71,68,73.

²⁷⁷ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 53,83,60,65.

²⁷⁸ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, **a.g.e.**, s. 76,71,55.

10. MÜELLİFİN BASRA VE KÛFE EKOLLERİ ARASINDAKİ İHTİLAFLARA KARŞI TUTUMU

Müellif sarf konularını işlerken bu konu ile ilgili ihtilafları belirli bir metod dâhilinde illetleriyle beraber aktarmaya çalışmıştır. *Merâhu'l-ervâh*'ta yer alan bilgilerden yola çıkılarak şu sonuca varılabilir. Müellif anlatmak istediği konu ile ilgili sarf ekolleri arasındaki ihtilaflarda hangi ekole muvafakat ettiği genellikle belli iken bazen tarafsız olduğu gözükse de eserin tamamı incelendiğinde hangi ekolü benimsediği açıkça görülür.

10.1. Basra Ekolüne Muvafakat Edilen Konular

Basra ve Kûfe ekolleri döneminde Arapça ile ilgili tüm kurallar belirlenmiş, bu kuralları ihtiva eden kitaplara şerhler ve kısaltmalar yapmak sureti ile gramer ilmindeki ıstılahlar tamamlanmış ve tanımlar sadeleştirilerek bu ilim doruğa ulaşmıştır.²⁷⁹ Abbâsî hilâfetin Bağdat'a taşınmasıyla beraber Basra ve Kûfe ekollerinin temsilcileri Bağdat'ta faaliyet göstermiştir. Bunun sonucunda burada Basra ve Kûfe ekollerinden herhangi birini tercih edenlerin dışında, bu iki ekolü sentezleyen ve üçüncü bir mezhep olan Bağdat ekolü doğmuştur.²⁸⁰

Büveyhî'lerin Bağdat'ı işgalinden sonra ise bu ekol zayıflamış ve IV/X. yüzyılın ortalarına doğru dağılmaya başlamıştır. Bu ekolün dağılmasından sonra Mısır, Endülüs, Irak ve Doğu ekolleri oluşmuş bu mekteplerde yetişen alimler çoğunlukla Basra ekolünün görüşlerini benimsemekle birlikte ilk iki ekolün görüşlerini sentezleyen Bağdat ekolünün yolunda yürümüşlerdir.²⁸¹ Bu durum müellifin yaşadığı dönemle beraber göz önüne alındığında *Merâhu'l-ervâh* adlı eserde yer alan konuların büyük çoğunluğunun Basra ekolüne uygun olduğu kolayca tahmin edilebilir. Bu nedenle, müellifin Basralıların görüşüne muvafakat ettiği konuların hepsini burada sıralamak

²⁷⁹ et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 46.

²⁸⁰ Durmuş, "a.g.m.", **DİA**, XXXII, s. 302; Nihad M. Çetin, "Arap", **DİA**, III, istanbul 1991, s. 297

²⁸¹ Durmuş, "a.g.m.", **DİA**, XXXII, 304; el-Hindâvî, **a.g.e.**, s. 189; et-Tantâvî, **a.g.e.**, s. 143.

çalışmanın sınırlarını aşacağından bu bölümde, sadece Basra ve Kûfe ekolleri arasında tartışma konusu olup müellifin Basralıların görüşünü benimsediği konulardan birkaç tanesi sunulacaktır.

10.1.1. Asl-ı Vahid Meselesi

Müellif, eserinin daha başında hangi mezhebin görüşlerini benimsediğini kullandığı ifadeler ile belli etmiştir. Nitekim birinci bölümün başında sahih fiilin tanımını yaptıktan sonra iştikâk konusunu ele almış, asıl kökün ne olduğu konusunda Basra ve Kûfe ekolleri arasında geçen tartışmayı delilleriyle anlatırken kendisini Basra ekolünden saydığını şöyle belirtmiştir:

قال الكوفيون: ينبغي أن يكون الفعل أصلاً لأن إعلاله مدار لإعلال المصدر وجوداً وعدمًا أما وجوداً ففي يعدُّ عدَّةً وقام قياماً وأما عدماً ففي يوجل وجلاً وقاوم قواماً ومداريتته تدل على أصلته وأيضاً يؤكد الفعل به نحو ضربتُ ضرباً وهو بمنزلة ضربت ضربت والمؤكد أصل دون المؤكِّد، ايضاً يقال له المصدر لكونه مَصْنُوراً من الفعل كما قالوا مَشْرَبٌ عَزْبٌ ومَرْكَبٌ فَاِرَةٌ أي مَشْرُوبٌ و مركوب قلنا في جواابهم إعلال المصدر للمشاكلة لا المدارية كحذف الواو في تعدد والهمزة في تكرم والمؤكدية لا تدل على الإصالة في الاشتقاق بل في الاعراب كما قالوا في جائي زيد زيد وقولهم مَشْرَبٌ عَزْبٌ ومَرْكَبٌ فَاِرَةٌ من باب جرى النهر وسال الميزاب.

“Kûfelilere göre fiilin asıl olması gerekir. Çünkü mastar kendisinde i‘lâl’in olup olmaması konusunda fiil’e tabidir. i‘lâl’in olduğuna örnek: يعدُّ عدَّةً وقام قياماً i‘lâl’in olmamasına örnek: يوجل وجلاً وقاوم قواماً. mastar’ın i‘lâl’ de fiil’e tabi olması fiil’in asıl olduğunu göstermektedir. Mastar’ın ضربتُ ضرباً örneğinde ضربت ضربت gibi fiil’e tekîd olarak gelmesi fiil’in asıl olduğunu göstermektedir. Mastar’a yine mastar denmesinin

nedeni fiilden türediğindendir. Arapların مَشْرَبٌ عَزْبٌ ve فَارَةٌ وَمَرْكَبٌ örneklerinde kullandığı gibi burada مَرْكَبٌ ve مَشْرَبٌ'den maksat nasıl ki مَشْرُوبٌ ve مَرْكَبٌ lafızları kast ediliyor مَصْدَرٌ denildiği zaman da مَصْدُورٌ lafzı anlaşılması lazım.” Müellifin burada gelecek olan ifadesi kendisini Basralılardan saydığına açık bir göstergesidir. Müellifin ifadesi şöyledir; “biz onlara Kûfelilere şöyle cevap veririz; mastar’ın i ‘lâl’ de fiil’e tabi olması şeklen aynı olmaları içindir. Örneğin تعد fiilinde و harfinin, همزة في fiilinde تكرر’in düşmesi bundan dolayıdır. Mastar’ın fiil’e tekid olması زيدٌ زيدٌ جائي örneğinde olduğu gibi irapta asıl olduğunu gösterir iştikâk’ta asıl olduğunu göstermez. Arapların مَشْرَبٌ gibi irapta asıl olduğunu gösterir iştikâk’ta asıl olduğunu göstermez. Arapların مَشْرَبٌ ve عَزْبٌ örnekleri ise الميزاب وسال النهر وصال الميزاب babındandır.”²⁸²

10.1.2. Muzari Fiilinin Mu‘rab Olma Sebebi

Basra ve Kûfe ekollerine mansup alimler arasında ihtilaf konusu olmuş konulardan biri de muzari fiilinin mu‘rab olma konusudur. Basra ve Kûfe ekolleri arasında muzari fiilinin mu‘reb olduğu konusunda ittifak varken Basralı alimler bu fiilin mu‘rab olma sebebini ل ile kullanılmasına, isim gibi tahsise uğraması ve harekelerinde isime benzemesine bağlarken; Kûfe ekolü mensupları muzari fiilinin mu‘rab olma sebebini bu fiilin geniş bir zamanı kapsaması ve değişik manalarda kullanılmasına bağlamaktadırlar.²⁸³ Müellif birinci fasılda mazi fiilini anlatırken konuyu muzari fiilinin mu‘reblığı konusuna getirmiş ve şöyle demiştir:

²⁸² Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 52.

²⁸³ Ebu’l-Berakât İbn Enbârî, el-İnsâf fi mesâili’l-hilâf, thk. Cevdet Mebrûk Muhammed, eş-Şirketu’d-devliyyeti, byy 2002, s. 434-435.

ولم يعرب لأن اسم الفاعل لم يأخذ منه العمل بخلاف المستقبل لأن اسم الفاعل أخذ منه العمل

فأعطي الإعراب له عوضا عنه أو لكثرة مشابته له يعني يعرب المضارع لكثرة مشابته لإسم الفاعل.

“İsm-i fail amelini mazi fiilden almadığından mazi fiili mu‘rab olmamıştır. İsm-i fail ise amelini muzari fiilden aldığından muzari fiile de bunun karşılığında i‘rab verilmiştir. Ya da İsm-i faile olan çok benzerliğinden dolayı muzari fiili mu‘rab olmuştur.” Görüldüğü gibi müellif muzari fiilin mu‘rab olma nedenini açıklarken öne sürdüğü illetler Basra alimlerin öne sürdüğü illetler ile örtüşmektedir.²⁸⁴

10.1.3. Emir Fiilinin Muhatab Sığasının Mebni veya Mu‘rab Olma Durumu

Emir fiilinin lam ile olanının mu‘rab olduğu konusunda ittifak varken bu fiilin hazır sığasının (lamsız emirin) mebni mi yoksa mu‘rab mi olduğu iki ekol arasında tartışma konusu olmuş, Kûfeli alimler bu fiil aslı itibarı ile لَتَفْعَلْ fiili (lamlı emir) fiili olduğundan dolayı mu‘rab ve cezimli olduğunu söylerken, Basralı alimler fiilde asıl olanın mebnilik olduğunu bu fiilin de muzari fiil gibi isme herhangi bir yönden benzemediğinden mebni olduğunu savunmuşlardır.²⁸⁵ Eserin birinci babının, üçüncü faslında “emir ve nehiy” başlığı altında bu konuyu ele alan müellif, her iki ekolün görüşünü illetleriyle beraber nakletmiş ve herhangi bir tercihte bulunmamışken aynı konuyu eserin birinci babının, birinci faslında şöyle değinmiştir:

وبني الامر على السكون لعدم مشابته له

“Emir fiili sakin (sonu cezimli) olarak mebni olmasının nedeni emir fiilinin isme herhangi bir yönden benzemesindedir.”²⁸⁶ Müellifin buradaki ifadeleri Basralıların

²⁸⁴ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 54.

²⁸⁵ İbn Enbârî, a.g.e., s. 414.

²⁸⁶ Mevsû‘etu ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 54.

görüşüne uygundur. O burada emir fiilinin mebni olduğunu ve mebni olmasının sebebini Basralı alimlerden almıştır.

Bunların dışında müellif, nun-i muhaffefe, meyyit kelimesi konusunda, merfu zamir üzerine atıf konusunda, kelimenin başında iki hemzenin birleşmesi konusunda, muzarinin merfu olma sebebinde ve vasıl hemzesi konusunda Basra ekolünün görüşlerine uygun hareket etmiştir.²⁸⁷

11. MÜELLİFİN ALİMLER ARASINDAKİ FARKLI GÖRÜŞLERİ SUNMADAKİ TUTUMU

Merâh'ul-ervâh'ı incelediğimizde burada yer alan bilgilerden yola çıkılarak müellifin sarf konularını anlatırken alimler arasında ihtilaf olan yerlerde bu şahısların hangi ekole mansup olduğuna bakmaksızın bunların görüşlerini illetleriyle beraber zikretmeye gayret etmiş, görüşlerinin isabetli olup olmadığı konusunda ise herhangi bir yorum yapmamıştır. Örneğin eserin dördüncü babında misal fiilinin mastarındaki ta harfinin atılıp atılmayacağı konusunda Basra ekolünün önde gelen alimlerinden Sîbeveyhi (ö.180/796) ile Kûfe ekolünün ileri gelen alimi el-Ferrâ' (ö.207/822) arasındaki görüş ayrılığını nakl ederken şu ifadeyi kullanmıştır:

وعند سيبويه يجوز حذف التاء كما في قول الشاعر: وَأَخْلُقُوكَ عَدَا الْأَمْرِ الَّذِي وَعَدُوا.. لأن

التعويض من الأمور الجائزة عنده وعند الفراء لا يجوز الحذف لأنها عوض من المحذوف إلا الإضافة لأن

الإضافة تقوم مقامها

“Sîbeveyhi’ye göre, Şairin bu sözünde olduğu gibi:

²⁸⁷ Mevsû'etu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye, a.g.e., s. 63,78,55,73,59,62; İbn Enbârî, a.g.e., s. 522, 639,380,437.

وَأَخْلَفُوكَ عَدَا الْأَمْرِ الَّذِي وَعَدُوا ‘Sana verdikleri sözlerinin çoğunu yerine getirmeyenler’ وَعَدَ fiilinin mastarındaki ʿ harfi atılabilir. Çünkü onun yanında bir harfin yerine başkasını getirmek caiz işlerdendir. el-Ferra’ya göre ise buradaki ʿ harfi atılamaz. Çünkü bu harf kelimedenden atılmış bir harfin و’ın yerine gelmiştir. ʿ harfi ancak bu kelime izafe edilirse atılabilir. Çünkü izafe bu harfin yerine geçmektedir.”²⁸⁸ Müellif, Basra ekolünün görüşlerini benimsemişken burada bu iki alim arasındaki görüş farklılıklarına herhangi bir yorum yapmayarak tarafsız olmayı seçmiştir. Kitabın değişik yerlerinde geçen şahısları arasındaki ihtilaflarda bu durum değişmemiştir.

²⁸⁸ Mevsû’etu ‘ulûmi’l-luġati’l-‘Arabiyye, a.g.e., s. 77.

SONUÇ

Bazı kitapların bazı dönemlerde elden ele dolaşması ve bu kitaplara şerh ve haşiyelerin yazılması bu eserlerin önemini belirtir. Bu durum bunlara duyulan rağbeti belli etme ve bu eserlerin medreselerde okutulup okutulmadığını öğrenilmesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu kitaplar arasında sarf alanında yazılmış olan *Merâhu'l-ervâh*'ın birçok alim tarafından şerh edilmesi ve bu nüshaların kütüphanelerdeki çokluğu bu eserin büyük itibar gördüğünü göstermektedir. Çünkü bu dönemde yapılan şerh ve haşiyeler daha çok medrese talebesinin okuduğu kitabı daha iyi anlamasına yönelik yazılmaktaydı.

Elde edilen bilgiler *Merâhu'l-ervâh* adlı eserin miladî XVI. yüzyıldan itibaren medreselerde sarf eğitiminde 5'inci ders kitabı olduğunu ve bu ilmin öğretilmesi açısından büyük bir rol oynadığını göstermektedir.

Hicrî altıncı asrın sonları ile yedinci asrın başında yaşadığını düşündüğümüz Ahmed b. Ali b. Mes'ud'un yaşadığı dönemin (538/650-1144/1250[?]) siyasî açıdan oldukça hareketli bir dönem olması onun hakkında bilgi edinilmesini zorlaştırmıştır. Çünkü Müslümanlar, birtaraftan 1096 yılından 1291'e kadar yaklaşık iki yüzyıl süren haçlı seferleri ile mücadele etmiş, diğer taraftan 1218'den itibaren Cengiz Han (1206-1227) ile başlayarak torunu Hülagu (1256-1265) ile devam eden Moğol istilası ile mücadele etmiştir. İslam dünyası bu dönemde büyük tahribata uğramış İslam aleminin birçok eseri kaybolmuştur. Bundan dolayı müellifimiz hakkında kanaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmadığı kanaatişindeyiz.

Merâhu'l-ervâh, sarf konularını ayrıntılı olarak açıklamayı amaçlayan bir kitap değildir. Kitabın amacı, fiillerin çeşitli kullanımlarını, sarf yönünden tahlil etmek ve öğrenciye düzgün bir şekilde öğretmeyi amaçlamaktadır.

Merâhu'l-ervâh kendi zamanında yazılan kitaplarda kullanılan bölümlendirmeye uygun olarak bâb ve fasıllardan oluşturmuştur. Ancak konu bakımından *Merâhu'l-ervâh*'ta bulunan bölümlendirmede ise kendinden önceki alimlerden değişik bir metodla yazılmıştır. Müellif konuları, aksâm-ı seb'a (yedi kısma) göre yazmıştır. Onun zamanında yazılan kitaplarda bu durum söz konusu değildir.

Merâhu'l-ervâh'ta açık ve anlaşılır bir üslup sergilenmiş, konular, açıklayıcı örnek ve illetler ile pekiştirilerek sunulmuştur. Ayrıca kitapta bazı yanlış kullanımlara dikkat çekilmiş ve doğru kullanımlar gösterilmiştir.

Merâhu'l-ervâh'ta kullanılan örnekler, az sayıdaki ayet, şiir ve hadislerin dışında çoğunlukla basit kelimelerden oluşur. Hemen her konu için mutlaka kelimelerin neden ve nasıl olduğuna önem verilen bir metod izlenmiştir. Bundan dolayı *Merâhu'l-ervâh* illetler bakımından oldukça zengindir. Kitapta yer alan illetler, daha çok bir kelimenin neden o şekilde kullanıldığına yöneliktir.

Merâhu'l-ervâh'ta yer alan görüşler değerlendirildiğinde, müellifin anlatmak istediği konu ile ilgili sarf ekolleri arasındaki ihtilaflarda hangi ekole muvafakat ettiği genellikle bellidir. Bazen tarafsız olduğu gözükse de eserin tamamı incelendiğinde hangi ekolü benimsediği açıkça görülür.

Müellif alimler arasında ihtilaf olan yerlerde ise bu şahısların hangi ekole mansup olduğuna bakmaksızın bunların görüşlerini illetleriyle beraber zikretmeye gayret etmiştir. Görüşlerinin isabetli olup olmadığı konusunda ise herhangi bir yorum yapmamıştır.

Merâhu'l-ervâh öğretici bir üslup ile yazılmış, öğrencinin ilgisi illetler ile canlı tutulmuştur. Eser çocuklara yönelik yazılmış birçok eğitim-öğretim kurumunda ders

kitabı olarak okutulduğu tespit edilmiştir. Bütün bu sonuçlar göz önüne alındığında, bu eserin, sarf ilimi öğretimi açısından ne kadar faydalı bir kitap olduğu anlaşılmaktadır.

Bu eser özet olarak yazılmış eserlerden biridir. Metot ve üslup olarak okuyucunun kolay istifade edebileceği bir tarzda telif edilen eserin bu sahada telif edilen benzeri muhtasar eserler arasında önemli bir yeri vardır. Bu dönemde *Merâhu'l-ervâh* gibi sarf kitaplarının genelde 'ihtisar' şeklinde yazılmasının nedenini dönemin eğitim seklinin ezbere dayanması olarak gösterilebilir. Ancak bu tür kitapların zamanın edebî ve ilmî anlayışından ince tahlil ve tenkit yönüyle orijinallikten yoksun olduğu söylenemez.

İncelemiş olduğumuz bu eser gelişmeli sesbilim açısından oldukça zengin bir kitaptır. Çünkü müellifimiz eserinde fiilleri sahih olanlar ve sahih olmayanlar olarak ayırmış, kitabını bu temel üzerine bina etmiştir. Müellif bu ayırımı yaparken ses değişikliğini esas almış kendisinde ses değişikliği meydana gelmeyen fiilleri sahih, ses değişikliği meydana gelen fiilleri (illet harfi olsun veya olmasın) mu'tell fiillerden saymıştır. Bu nedenle muzaaf ve mehmuz fiillerini mu'tell fiiller ile aynı kefede değerlendirmiştir.

Müellif, kelimenin yapısı üzerinde değişik manalar elde etme maksadı dışında yapılan değişiklikler olan ve gelişmeli sesbilimin ilgilendiği önemli konulardan olan î'lâl, idğâm, hazf ve ibdâl gibi isimlerle adlandırılan olgular üzerine durmuş, bunları inceden inceye işlemeye çalışmıştır. Muzaaf konusunu işlerken daha konunun başında muzaafın tanımını yapmadan, evvela bu bapta bulunan ses sertliğin bahs etmiştir.

Müellif hem yaşadığı döneme hem de hayatından sonra, günümüze kadar sarf ilmine damgasını vurmuş bir âlimdir. Osmanlı döneminde genel öğretim kurumları olan medreselerde verilen sarf eğitiminin seviyesi ve niteliği hakkında bilgi veren bu çalışmanın, benzer araştırmaların yapılmasında örnek niteliği taşıması umulur.

KAYNAKÇA

- ABDULCELİL, Abdulkadir, **‘İlmu’s-sarfi’s-savfî**, Ezmine, y.y 1998.
- ALİ EL-CÂRİM, Mustafa Emîn, **el-Belâgatu’l-vâdiha**, Beyrût 2006.
- ARSLAN, Mehmet Nafi, Abduh er-Râcihî Ve Et-Tatbîku’n-Nahvı Adlı Eseri, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Diyarbakır 2011.
- AZAMAT, Nihat, “Abdurrahîm-i Rûmî” **DİA**, I, İstanbul 1988.
- EL-BEĞDÂDÎ, İsmail Paşa, **Hediyetu’l-‘ârifîn esmâu’l-muellifîn**, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Ârabî, Beyrût, bty.
- BEYHAN, Eyyüp, “Selim Ağa Kütüphanesindeki Arapça nahiv ve sarfla ilgili Yazma Eselerin Tanıtımı”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008.
- EL-BEYTÂR, Abdurrezzâk, **Hulyetu’l-beşer fi târihi’l-karni’s-sâlisi ‘aşar**, thk. Muhammed Behcet el-Beytâr, Dâru’s-Sâdir, Beyrût1993.
- BEZER, Gülay Öğün, “İldenizliler” **DİA**, XXII, İstanbul 2000.
- , Gülay Öğün, “Zengiler” **DİA**, XXXIV, İstanbul 1994.
- BOZKURT, Nebi, “Medrese” **DİA**, XXVIII, Ankara 2003.
- CAN, Betül, “Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri”, **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı: 44, Yıl. 14, Yaz 2010.
- el-CURCÂNÎ, Ali b. Muhammed b. Ali, **Kitabu’t-ta‘rifât**, thk.’Adil Enver Hıdır, Dâru’l-me‘rife, Beyrût 2007.
- el-CURCÂNÎ, Ebu Bekr Abdulkahir b. Abdurrahman, thk. Alî Tavfik el-Hamed, **Kitâbu’l-miftâh fi’s-sarf**, Muessesetu’r-Risâle, Beyrût 1987.
- ÇELEBİ, Ahmet, **İslamda Eğitim-Öğretim Tarihi**, (Çev.): Ali Yıldırım, Damla Yayınevi, İstanbul 1998.
- ÇETİN, Nihad M., “Arap”, **DİA**, III, istanbul 1991.

- DAYF, Şevkî, **el-Medârisu'n-nahviyye**, 7. bs, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1968.
- DEMİRAYAK, Kenan, "Merah", **DİA**, XXIX, İstanbul 2004.
- DEMİRAYAK, Kenan, Selami Bakırcı, **Arap Dili Grameri Tarihi**, Erzurum 2001.
- DEMİRCİ, Osman, "Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012.
- DEMİRKENT, Işın, "Haçlılar", **DİA**, XIV, İstanbul 1996.
- DİNKÖZ, Ahmed b. Ali, **Şerhu Merâhi'l-ervâh**, Mektebetu'l-'amire, byy 1302.
- DURMUŞ, İsmail, "Nahiv", **DİA**, XXXII, İstanbul 1985.
- , "el-emsile" **DİA**, XI, İstanbul 1995.
- el-EFGÂNÎ, **Fî usûlu'n-nahv**, Mudîriyyetu'l-Kutub ve'l-Metbû'âtu'l-Câmî'iyeti, Dimişk 1994.
- EMİN, Ahmed, **Duha'l-İslâm**, Mektebetu'l-usrah, byy 1998.
- ERGİN, Mehmet Cevat, **el-'Ukberi ve el-Lubab fi 'ileli'l-binai ve'l-i'rab'ı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2002.
- , "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine" Marife Yayınları, Sayı.1, Bahar, 2009.
- el-ESTERÂBÂDÎ, eş-Şeyh Radiyuddin Muhammed b. Hasan, **Şerhu şafiyeti İbn Hacib**, thk. Muhammed Nur el-Hasan, Muhammed Zadrâf, Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamid, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût 1982.
- el-ESVED, Niksarlı Hasan Paşa Ali b. 'Alaeddin, **el-Miftâh şerhu Merâhi'l-ervâh**, byy 816, yazma, 001818, Süleymaniye, Bağdatlı Vehbi, 492.7, Arapça.
- el-FÂSÎ, Muhammed İbn Tayyib, **Feydu neşru'l-inşirâh min ravdi tayyi'l-iktirâh**, I, 2.bs, thk. Muhammed Yûsuf Feccâl, Dâru'l-buhusu li'd-dirâsâtu'l-islâmiyye, Dubai 2002.
- el-FERÂHÎDÎ, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm, **Kitâbu'l-'ayn**, 3.bs, Daru ihyâi't-turâsi'l- 'Arabî, Beyrût bty.
- el-FÎRÛZ ÂBÂDÎ, Mecdu'd-Dîn Muhammed b. Ya'kub **el-Kâmûsu'l-muhît**, 3.bs, Dâru'l-me'ârif, Beyrût 2008.
- GÖZÜTOK, Şakir, **İslam'ın Altın Çağında İlim**, Nesil Yayınları, İstanbul 2012.

- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1, 2008.
- HİNDÂVÎ, Hasan, **Menâhicu’s-sarfiyyin**, Dâru’l-kalem, Beyrût 1989.
- HİTTÎ, Philip K., **Siyasi ve kültürel İslam Tarihi**, (Çev.): Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- İBN ÂDEM, Muhammed İbnu’l-‘Allâme Ali, **Fethu’l-kerîm el-lefîf, şerhu urcûzeti’t-tasrîf**, Mektebetu Mus‘âb İbn ‘Umeyr el-İslâmî, Beyrût 2005.
- İBN CİNNÎ, Ebu’l-Fetih Osman, **el-Munsif şerhu kitabî’t-tasrîf**, thk. İbrahîm Mustafa- Abdullah Emîn, Vizaretu’l-me‘ârifu’l-‘umumiyye, byy1954.
- , **el-Hasâis**, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu’l-‘ilmiyye, Mısır 1952.
- İBNU’L-ENBÂRÎ, Ebu’l-Berekât, **el-İnsâf fî mesâilî’l-hilâf**, thk. Cevdet Mebrûk Muhammed, eş-Şirketu’d-devliyyeti, byy 2002.
- İBN HÎLÂL, Şemseddîn Muhammed b. Ali el-Hâlebî, **el-İsbâh ‘ala merâhi’l-ervâh**, 1051, Yazma, 000639, Köprülü, Mehmet Asım Bey, 492.7, Arapça.
- İBN HİŞÂM, Ebu Muhammed Abdullah Cemâluddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah, **Evdahu’l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrût bty.
- İBN MADÂ, Ebu’l-‘Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Madâ el-Kurtubî, **er-Reddu ‘alâ’n-nuhât**, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, Dâru’l-i’tisâm, Kahire 1979.
- İBN MÂLİK, Muhammed b. Abdullah, **Îcâzu’t-ta’rîf fî ‘ilmi’t-tasrîf**, thk. Muhammed Osman, Mektebetu’s-sekâfetu’l-‘ilmiyye, Kahire 2009.
- İBN USFÛR, Yûsuf b. Ahmed b. İbrâhîm ed-Dirâzî el-İşbîlî, **el-Mumtu’u’l-kebîr fî-tasrîf**, thk. Fahrettîn Kabâve, Mektebetu Lübnan nâşirûn, Beyrût 1996.
- İBNU’L-ESÎR, **el-Kâmil fîi’t-Tarih**, Bahar yayınları, (Çev.): Ahmet Ağırakça-Abdulkerim Özaydın, İstanbul bty.
- İBNU’N-NEDÎM, Muhammed b. İshak en-Nedîm, **el-Fihrist**, thk. Ridâ Teceddud, Tahran 1971.
- el-İFRÎKÎ, Muhammed B. Mukrim b. Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, 3. bs, Daru ihyâi’t-turâsî’l-‘Arabî, Beyrût bty.
- İNCE, Nazife Nihal, **Hicri İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları**, Doktora Tezi, Konya 2005,

- KARA, Mustafa, “Tekke” **DİA**, XXXX, İstanbul 2013.
- KÂTİB ÇELEBİ, Mustafa b. Abdullah, **Keşfu’z-zunûn**, Daru ihyai’t-turasi’l-Ârabyi, Beyrût bty.
- KAZICI, Ziya, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan yayınları, İstanbul 1991.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, **Mu‘cemu’l-muellifîn**, Muessesetu’r-Risâle, byy bty.
- KEMALPAŞAZADE, Şemseddin Ahmed, **el-Felâh Şerhu merâhi’l-ervâh**, byybyty.
- KILIÇ, Hulusi, “Sarf”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009.
- KOÇKUZU, Ali Osman, “Aynî”, **DİA**, IV, İstanbul 1988.
- MAKDİSİ, George, **Ortaçağda Yüksek Öğretim**, (Çev.): Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, Klasik yayınları, İstanbul 2004.
- MECME‘U’L-LUGATU’L-‘ARABİYYE, **el-Mu‘cemu’l-vesît**, Mektebetu’ş-şurûku’d-devliyye, 2. bs, Kahire 2004.
- MERÇİL, Erdoğan “Gazneliler” **DİA**, XIII, İstanbul 1996.
- , “Salgurlular” **DİA**, XXXVI, İstanbul 1997.
- MEVSU‘ETU ‘ULÛMU’L-LUĞETİ’L-‘ARABİYYE, **Mecmû‘tu’s-sarf**, Muessesetu’l-Kutubi’l-Sekâfeti, Beyrût 2012.
- el-MEKKÛDÎ, Ebî Zeyd Abdurrahman b. Ali b. Salih **Şerhu’l-Mekkûdî**, Dâru’l-kutubi’l-‘ilmiyye, Beyrût 1996.
- el-MUBÂREK, Mâzin el-Mubârek, **en-Nahvu’l-Arabî el-illetu’n-nahviyye: neş’etuhâ ve tetavvuruhâ**, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1981.
- Mecme‘u’l-luğati’l-‘Arabiyye, **el-Mu‘cemu’l-vecîz**, Şirketu i‘lânâti’ş-şerkiyye, byy 1980.
- el-MUEDDİB, el-Kasim b. Muhammed b. Saîd, **Dakâiku’t-tasrîf**, thk. Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hatim Sâlih ed-Dâmin, Huseyin Tûrâl, Matba‘etu’l-mu‘cme‘il-‘ilmî el-İrâkî, Bağdat 1987.
- ÖNCÜ, Mustafa, **Molla Halil es-Siirdî’nin “Basiretu’l-kulûb fi kelâmi ‘Allami’l-Guyûb” adlı eserinin Arap Dili açısından incelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır 2013.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Karahanlılar” **DİA**, XXIV, İstanbul 2001.
- ÖZCAN, Tahsin, “Kara Sinan”, **DİA**, XXIV, İstanbul 2001.

- ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs” **DİA**, XI, İstanbul 1995.
- PÎR MEHMED, b. Mustafa, **Şerhu telhîs li Merâhi'l-ervâh**, ts, yazma, 000304, Süleymaniye, Denizli, 492.7, Arapça.
- er-RÂCÎHÎ, Abduh, **et-Tetbîku's-sarfî**, Dâru'n-nehdetu'l-‘ilmiyye, Beyrût 1973.
- er-RÂFÎÎ, Mustafâ Sâdık b. Abdurrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. Abdulkadir, **Târîhu âdâbi'l-Ârabi**, Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrût 2000.
- er-RÛMÎ, Abdurahim b. el-Hafîl, **Şerhu Merâhi'l-ervâh**, yazma, 000627, Süleymaniye, Kasidecizade, 492.7, Osmanlıca.
- er-RÛMÎ, Yûsuf b. Abdulmelik b. Bahşâyîş, **Revâhu'l-ervâh fi Şerhi Merâhi'l-ervâh**, , yazma, 003134, Süleymaniye, Esad Efendi, 492.7, Arapça.
- es-SA‘DÎ, Abdulmelik b. Abdurrahman **el-Beyân ve'l-îdâh li Fehmi metni Merâhi'l-ervâh**, Daru'n-nûr, Ürdün 2013.
- es-SEKKÂKÎ, Yûsuf b. Ebi Bekr Muhammed b. Ali **Miftâhu'l-‘ulûm**, Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, 2. bs, Beyrût 1987.
- es-SÎRÂFÎ, Hasan b. Abdullah b. Mirzabân, **Şerhu kitâbi Sîbeveyhi**, thk. Ahmet Hasan Mehrûlî ve Ali Seyyîd Ali, Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrût 2008.
- es-SURÛRÎ, Muslihiddîn Mustafa b. Şaban, **Şerhu Merâhi'l-ervâh**, ts, yazma, 000619, Süleymaniye, Aşir Efendi, 492.7, Arapça.
- es-SUYÛTÎ, Celaluddîn Abdurrahmân, **Buğyetu'l-vu‘ât**, 2. bs, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Daru'l-fikr, byy 1979.
- , **el-İktirâh**, tl. Muhammed Suleyman Yâkût, Daru'l-me‘rifeti'l-câmi‘iyyeti, Söter 2006.
- SİDDİQUI, İqtıdar Husam, “Gurlular” **DİA**, XIV, İstanbul 1996.
- SÎBEVEYHÎ, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, **el-Kitâb**, 3.bs, Thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-hancî, Kahire 1982.
- SÛMER, Faruk, “Selçuklular” **DİA**, XXXVI, İstanbul 1997
- ŞANAL, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 14, Yıl 2003.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Eyyûbiler” **DİA**, IX, İstanbul 1994.

- TANERİ, Aydın, “Harizmşahlar” **DİA**, XVI, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, İstanbul 1997.
- et-TANTÂVÎ, Muhammed, **Neşetu’n-nahvi ve târîhi eşheru’n-nuhât**, 2.bs, Dâru’l-me’ârif, byy bty.
- et-TAYYÂN, Muhammed Hassân, **Araplarda Sesbilim (Fonetik)**, Ahmet Yüksel (Çev.): Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun 2004.
- TURAN, Şeraferrin, Şükrü Özen, İlyas Çelebi, M. A. Yekta Saraç, “Kemalpaşazade”, **DİA**, XXV, İstanbul 1988.
- ÜNLÜ, Nuri, **Anahatlarıyla İslam Tarihi, Başlangıcından 1918’e**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No:9, İstanbul 1984.
- VİZÂRETU’L-İ’LÂM, **el-Mevrid**, IV, sy. I, II, III, V, sy. II, III, IV, Bağdat 1975-1976.
- YAZICI, Hüseyin, “Hasan Paşa Niksari” **DİA**, XVI, İstanbul 1988.
- YE’İŞ B. ALİ, Muvaffaku’d-dîn Ebu’l-Bekâ, **Şerhu’l-mulûkî fi’t-tasrîf**, thk. Fahrüddin Kabâve, el-Mektebetu’l-‘Arabiyye bi Haleb, yayınyer 1973.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasiler” **DİA**, I, İstanbul 1988.
- YİĞİT, İsmail, “Memlükler” **DİA**, XXIX, Ankara 2004.
- ez-ZİRİKLÎ, Heyruddîn, **el-A’lâm**, Daru’l-‘ilmi lil-melâyin, 7.bs, Beyrût 1986.
- <http://www.al-mostafa.com>, 01.05.2014.
- ar.wikipedia.org/wiki/السعودي_الملك_عبد.01.05.2014 ,
- www.ahlalloghah.com 01.05, 2014